

UKRAIŃSKI ALEKSANDRÓW

Ihor
Sribniak

Олександрово, Четвер 23 червня 1921 року.

Ціна 5 марок.

Видає Культурно-Освітній відділ
Табору Ч. 6. | Адреса: Барак Ч. 8.

Ч. 57.

— Ж ЧАСОПИС ТАБОРУ Ч. 6. Ж —
ВИХОДИТЬ ДВІЧІ НА ТИЖДЕНЬ в ПОНЕДІЛОК і ЧЕТВЕР.

ПЕРЕДПЛАТА:

Місячно	40 марок.
За границею	100 " "
Поодинокє число	5 " "

ЦІНА ОГОЛОШЕНЬ:

Звичайні (за слово)	5 марок.
Дрібні (за слово)	3 " "
Рекламучі (за слово)	10 " "
Товстим друком подвійно.	

Aleksandrów
Obóz jeńców i internowanych
Nr 6

MIĘDZYKONKORDOWY KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNY
imienia Luciena Febvra

przy wsparciu
STUDIUMU EUROPY WSCHODNIEJ
Uniwersytetu Warszawskiego

IHOR SRIBNIAK

**UKRAIŃSKI
ALEKSANDRÓW**

Warszawa-Paryż 2018

ENCYKLOPEDIA JENIECOTWA

Recenzenci
Maciej Krotofil,
Vasyl Jabłoński

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce: s. I – górna część strony tytułowej: pieczęć kwatery głównej Szóstej Siczowej Dywizji Strzeleckiej Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej; poniżej – fragment strony tytułowej gazety obozowej «Нове життя» («Nowe życie»); poniżej – pieczęć dowództwa obozu internowanych №6 (w Aleksandrowi Kujawskim).

Okładka dotowana przez
Komitet badań naukowych
Międzynarodowego konsorcjum
Naukowo-Edukacyjnego im. Luciena Febvra

Redaktor
Ihor Nabytowycz

Korekta
Zespół

Książka została przygotowana przy wsparciu
Studiumu Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego,
który zainicjował w 2014 r. coroczną nagrodę im. Iwana Wyhowskiego
(pod patronatem honorowym Prezydenta Polski),
przyznawaną przez Kapitułę składającą się z przedstawicieli
25 wyższych uczelni oraz instytucji archiwalno-bibliotecznych Polski.

Wydawnictwo
Centrum naukowo-wydawniczy im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

ISBN 978-83-60456-46-0

© Copyright by *Międzynarodowy konsorcjum*
naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra
© Copyright by *Ihor Sribniak*

Warszawa-Paryż 2018

Пам'яті професора **Омеляна ВІШКИ** –
відданого Друга, яскравої Особистості,
найавторитетнішого історика-дослідника
історії міжвоєнної української
еміграції в Польщі
присвячую –

Автор

Вступ

Проблема перебування інтернованих вояків-українців у таборі Александрів Куявський (Польща) – на відміну від більшості інших таборів – є вже значною мірою дослідженою. Першопрохідцями в цьому виступили польські історики¹, публікації яких заклали основу для створення нових наукових опрацювань. У кінці 1990-х – на початку 2000 рр. вийшло друком кілька монографічних видань, увага авторів яких була зосереджена як на загальних аспектах таборового побуту інтернованих у цьому таборі, так і на з'ясуванні особливостей видавничої діяльності таборян².

¹ Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921 // Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S.245-258; Вішка О. Козацька могила на Куявах. – Львів, 1993. – 12 с.; Колянчук О. Слідами інтернованих в Польщі вояків Армії УНР // Наше Слово. – Варшава, 1991. – № 49, 50; 1992. – № 1; Вішка О. Видавнича діяльність вояків Армії УНР, інтернованих в Александрові Куявському // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.353-364.

² Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Тогуї, 1997. – 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Філадельфія, 1997. – 187 с. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19901>); Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих україн-

Специфіка функціонування табору стала й предметом зацікавлення О. Колянчука, який подав короткий нарис про нього у своїй узагальнюючій монографії. У ньому, повідомляючи про «особливі труднощі» з постачанням до табору хліба і м'яса, та переважанням в раціоні таборян «картоплі та інших некалорійних овочів» (станом на початок 1921 р.), дослідник чомусь покликається на документ, який є датованим 1919 р. На це можна було би й не звернути уваги, але цьому сюжету (як зрештою й іншим) про Александрів авторства О.Колянчука колосально бракує джерел з ЦДАВО України. На превеликий жаль, дослідник лише маргінально покликається на згадуваний архів, зокрема, вказуючи кількість неписьмених та малописьмених козаків у таборі (див. зноска № 127: *ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.197, арк.4*), але ця інформація запозичена ним з монографії «Обеззброєна, але нескорена», але чомусь містить посилання на архівне першоджерело³.

Черговим важливим етапом у розробці цієї теми став вихід окремої збірки (в серії «Табори полонених та інтернованих на польських землях 1914-1924»), яка була підготовлена заходами групи торунських істориків. Безпосередньо таборовій тематиці у ній були присвячені чотири статті, в яких було проаналізовано різні аспекти життя та побуту інтернованих вояків-українців у таборі Александрів⁴.

Проте потреба залучення до наукового обігу нових джерел, і зокрема матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), вимагала поновного звернення до вивчення даної

ців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – 262 с.; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. – 479 с.

³ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. – Львів, 2000. – С.91, 92.

⁴ Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918-1921 // Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S.51-64. Срібняк І. Культурно-освітня робота в таборі інтернованих військ УНР Александрів-Куявський у 1920-1921 рр. // Ibidem. – S.65-76; Wiszka E. Ukraińska prasa obozowa wydawana w Aleksandrowie Kujawskim (1920-1921) // Ibidem. – S.77-90; Waszkiewicz Z. Życie religijne w Obozie Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim w 1921 roku // Ibidem. – S.91-97.

проблеми. Результатом архівних розшуків автора цієї розвідки стала публікація кількох статей, в яких було синтезовано значний обсяг фактологічного матеріалу⁵. Важливим є те, що при цьому автором були використані архівні документи, які зберігаються в Національній установі імені Оссолінських у Вроцлаві (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ZNiO)⁶.

Всебічне та об'єктивне відтворення таборового повсякдення вояцтва можливе лише за умови використання матеріалів таборової преси, яка видавалась заходами дивізійних культурно-освітніх відділів та окремих організацій в Александрові. Таборів часописи з номера в номер уміщували на своїх шпальтах досить докладні інформації з культурно-освітньої діяльності інтернованого вояцтва, а також різні значущі новини з життя таборян. Попри деякі цензурні втручання до змісту окремих видань з боку командування групи інтернованих Військ УНР та польської комендатури – достовірність таборової преси є поза сумнівом.

Її високий інформаційний потенціал дає змогу дослідити події минулого, проникнути в глибини людської психології, відтворити атмосферу, «образ» певної історичної епохи. Водночас матеріали преси дозволять дослідникам реконструювати різні прояви життєдіяльності інтернованих в Александрові, доповнюючи значною мірою свідчення архівних документів. Значення періодики зростає у тому випадку, коли інші джерела «мовчать», не будучи ще уведеними до наукового обігу. У зв'язку з цим до сьогодні

.....
⁵ Срібняк І. «Не гнійте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами...» повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р. // Європейські історичні студії: науковий журнал. – К., 2018. – № 10 – С.217-252.; його ж. «Всі ми живемо надією, що вернемо на Україну...» (становище інтернованих вояків-українців у таборі Александрів Куявський, Польща, взимку 1920-1921 рр.) // Сумська старовина. – Суми, 2018. – № ЛІІ (в друці); його ж. Табір інтернованих вояків армії УНР в Александрові, Польща навесні-влітку 1921 р. (за матеріалами ЦДАВО України) // Київські історичні студії. – К., 2018. – № 2(7) (у друці); його ж. Санітарно-епідеміологічний стан табору інтернованих вояків-українців Александрів (Польща), грудень 1920 – липень 1921 рр. // ScienceRise: Scientific Journal. – 2018. – Vol.7(48). – С.15-18.

⁶ Докладніше про це див.: Палієнко М., Срібняк І. Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – Вип.54. – С.127-140 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23643>).

існує нагальна потреба широкого використання матеріалів таборової преси, тим більше що деякі видання видавались незначними накладками, нині являючи собою справжні раритети.

Тому в процесі написання цього дослідження автор намагався якнайширше використати матеріали таборових часописів «Зірниця», «Нове життя», «Альманах», «Релігійно-науковий вісник», а також щипіорнського «Українського сурмача», співставляючи отриману інформацію з даними, почерпнутими з архівних документів. Деякі аспекти таборового повсякдення інтернованих унаочнені шляхом уміщення у додатках двох малюнків з сатирично-гумористичного журналу «Окріп».

На даному етапі видається доцільним здійснення цілісної реконструкції таборового повсякдення мешканців табору Александрів у рамках започаткованого автором міжнародного видавничого проекту «Енциклопедія полону». Зокрема, важливим є вивчення морально-психологічного та фізичного стану таборян, їх емоційного настрою, світоглядних цінностей і мотивацій, а також готовності вояків-українців й надалі відстоювати національно-державні ідеали УНР.

1.

УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ІНТЕРНОВАНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВОЯЦТВА (ЗИМА 1920-1921 рр.)

Зосередження вояків Армії УНР у таборі № 6 Александрів⁷ (Aleksandrów Kujawski) розпочалось 5 грудня 1920 р., коли сюди прибули окремі підрозділи 4-ої Київської і 6-ої Січової стрілецьких дивізій, так що станом на 10 грудня за деякими даними тут перебувало 3734 осіб (890 старшин, 2759 козаків, 73 жінки і 12 дітей)⁸. Впродовж наступних десяти днів до табору були також перевезені Охорона Головного Отамана, Могилевська кордонна бригада, комендатура м. Кам'янця, Запасові війська та частина особового складу 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Разом з тим (інформації щодо цього бракує) деякі частини були відправлені до інших таборів, так що на середину грудня 1920 р. загальна кількість таборян склала

.....
⁷ Табір був розташований на околиці міста Александрів Кув'яський (Aleksandrów Kujawski), складався з кількох десятків дерев'яних бараків. Територія табору була обнесена одним рядом кільчастого дроту, периметр табору та вихід з нього контролювався польською вартою спільно з вояками військової жандармерії Армії УНР. Обов'язки польського коменданта табору виконував майор Альфред Йогель (Alfred Jogieli) – авт.

⁸ ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.2, арк.80; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.20; спр.2, арк.80.

3528 осіб (у т.ч. 900 старшин, 2504 козаків, 95 жінок, 29 дітей)⁹. У подальшому ця кількість залишалась майже стабільною (станом на 21 грудня 1920 р. – 3565 осіб¹⁰.

Перші дні перебування в таборі були позначені для вояцтва значними побутовими труднощами, що обумовлювалось майже повною неготовністю табору до прийому такої кількості інтернованих у зимовий період. Зокрема, як зазначалось у підготовленій Українською військово-ліквідаційною комісією (УВЛК) довідці – «бараки зруйновані і вимагають капітального ремонту – без вікон, дверей, без пічок, нар і т.д.»¹¹. Аналогічна оцінка ситуації в таборі містилась й в ще одному документі – листі УВЛК (ч.409 від 20 січня 1921 р.): «бараки пристосовані для життя лише літом, обшиті в одну доску, вікна були без шибок, зовсім не було нар, не ліжок». Внаслідок цього декілька днів вояки-українці при температурі близько нуля були змушені перебувати у неопалюваних вагонах або у вистуджених бараках, в яких не було жодної пічки. Через низку температуру один з козаків замерз вночі, і всі спроби врятувати його були безуспішними¹². Не все гаразд було й з харчуванням – хоча інтерновані мали відповідно забезпечуватись¹³, проте фактично отримували: «хліба – 200 гр[ам], кава мало осолоджена рано і вечір – в день раз суп – себто вода і дещо фасоли»¹⁴.

Але вже за кілька днів командирами інтернованих частин та з'єднань було вжито відповідних заходів, і життя в таборі поволі почало налагоджуватись. Насамперед було звернено увагу на організацію перебування таборян у відповідності до статутних вимог, а також централізацію командування групою військ армії УНР в Александрові. Першим кроком на

⁹ Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 // Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – Т. VI (Historia). – S.245; Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim 1918-1921 // Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S.59, 61.

¹⁰ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – S.56.

¹¹ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.2, арк.80.

¹² Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С.421.

¹³ Див. додаток.

¹⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.20; спр.2, арк.80.

цьому шляху стало призначення начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові командувача 6-ої Січової стрілецької дивізії генерал-хорунжого М.Безручка. Останній з самого спочатку інтернування ділив з рештою таборян всі труднощі існування в таборі (він разом з дружиною мешкав в окремії кімнатці одного з бараків). Його заслуги у боротьбі з більшовизмом, а також активна участь підпорядкованої йому дивізії у боях з більшовиками обумовили початкове приязне ставлення до інтернованих з боку місцевої польської влади¹⁵.

10 грудня 1920 р. М.Безручко видав свій перший наказ, яким санкціонував створення штабу групи (у складі 25 осіб) та чолі з полковником В. Змієнком¹⁶, покликаного оперативно полагоджувати всі справи, пов'язані з перебуванням українського вояцтва в Александрові. В інструкції, яка додавалась до наказу, М.Безручко регламентував порядок внутрішнього життя табору, зокрема доручив призначити до кожного бараку комендантів, наказавши їм вести облік особового складу та слідкувати за чистотою і порядком в бараках; а також доручив призначити щоденний наряд на службу в таборі (вартових старшин у цейгаузі, кантині, на кухні; патруль до міста у супроводі польського підофіцера, потрібну кількість чергових на службу та для проведення необхідних робіт тощо)¹⁷.

11 грудня комендатура табору зажадала від інтернованих здачі всієї вогнепальної та холодної зброї¹⁸, а крім того – знімання всіма таборянами всіх військових відзнак при виході з табору. Того ж дня штаб групи звернувся з обіжником до всіх військових начальників, яким запропонував виконати ці розпорядження польської влади, а також «суворо забороняв» старшинам та козакам продавати як скарбові, так і власні речі. В обіжнику було визначено, що вся торгівля в таборі мала вестися

¹⁵ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.529, арк.50; спр.510, арк.14.

¹⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.1 (наказ ч.1 від 10 грудня 1920 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові генералом М.Безручком).

¹⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.2.

¹⁸ Процес здачі зброї завершився тільки у лютому 1921 р., коли до комендатури (за відповідним актом були передані 5 рушниць, які зберігались при штабі 6-ої дивізії (див.: ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.65).

через створені кооперативи при частинах дивізій, водночас не допускались будь-які торгівельні операції, які би проводились приватними особами чи підприємствами, особливо коли би вони мали ознаки спекуляції. Увагу військових начальників було звернено на необхідність пильнування «чистоти помешкань та дворів навколо бараків, які до цього часу знаходяться у надзвичайно забрудненому стані»¹⁹.

Наступного дня М.Безручко підписав наказ ч.3, яким підтвердив право для деяких категорій старшин мешкати поза табором (генералам, командирам бригад і полків, старшинам Генерального штабу і всім одруженим старшинам) – за умови подання ними до польської комендатури адреси проживання. У цьому наказі знову наголошувалось на необхідності здачі польській владі всієї вогнепальної та холодної зброї. Певне здивування викликає вимога польської комендатури обмежити вільний вихід вояцтва з бараків – але напевно у наказі все ж таки мався на увазі вихід з табору – що дозволялось робити тільки за перепустками, виданими комендатурою.

Також у наказі містились нагадування необхідності виконання різних пунктів попередніх наказів українського командування та польської комендатури, зокрема щодо звітності та обліку особового складу українських частин та з'єднань в Александрові, що супроводжувалось доволі характеристичною ремаркою начальника групи: «пригадую виконання наказів[...] в справі списків старшин і козаків, пригадую і наказую в останній раз (підкреслення моє – авт.), що невиконання цього буде покарано»²⁰.

Відтак є очевидним, що з виконавською дисципліною в українських старшин були значні проблеми, так само як зі звітністю про особовий склад та харчовий стан окремих частин. Останнє пояснювалось досить просто – не подаючи докладних звітів про рух особового складу, і зокрема –

¹⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк4.

²⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.6 (наказ ч.4 від 15 грудня 1920 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові генералом М.Безручком, частина наказу містила фрагменти – в перекладі на українську мову – різних розпоряджень коменданта табору).

про тих вояків, яких було відправлено у шпиталь, команди продовжували отримувати за них продовольчі пайки, маючи в такий спосіб щодня деякий запас продуктів. Очевидно, що це робилось з кращих міркувань, бо таким чином можна було дещо поліпшити харчування решти таборян, проте такий стан справ не влаштовував польського коменданта табору, який своїми наказами раз у раз вимагав від українського командування навести лад зі звітністю²¹.

Мали місце й інші явища, які обумовлювались небажанням старшин виконувати накази польського коменданта і командування групи. Зокрема, значна кількість старшин – без належних для того підстав – продовжувала мешкати в місті, унеможливаючи цим виконання ще одного параграфу цитованого наказу, а саме триразову «інспекцію» доручених їм частин. Хоча наказом була регламентована обов'язкова присутність на вечірній перевірці командирів куренів, сотень і молодшої старшини, це положення виконувалось далеко не завжди. На деяких старшин не справляла впливу попередження, що «за невиконання цього наказу [винуватці] будуть каратись дисциплінарно, а мешкаючих в місті буде позбавлено права користуватись цією льготою (пільгою – авт.)»²².

Тих старшин, які проживала поза табором не маючи на те відповідного дозволу, наказ зобов'язував (під загрозою судового переслідування з боку польської влади) повернутись 17 грудня до табору і надалі вже мешкати у бараках на постійно. Але ці погрози і попередження залишались «порожнім звуком» для деякого із старшин, які продовжували виходити поза межі табору без перепусток, з'являлись у місті та «часто входили в суперечки з контролюючими чинами польської влади». І хоча «спійманим» у місті старшинам наказами оголошувались догани, це було для них малоефективним заходом. Більше того – накази М.Безручка часом взагалі не оголошувались в частинах, відтак їх зміст залишався невідомим для старшин та козаків, у зв'язку з

²¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.6.

²² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.6зв.

чим начальник групи зобов'язував неодмінно оголошувати їх під час вечірньої перевірки²³.

Дехто зі старшин та урядовців вдавався до проведення торгівлі в бараках, намагаючись отримати з цього свій інтерес, хоча у відповідності до наказу начальника групи здійснювати це могли лише кооперативи, створення яких було би санкціоновано М.Безручком. Траплялись випадки нетактовного поводження старшин щодо цивільних осіб, а інколи «лайка і грубе поводження» у самому старшинському середовищі, «образи на словах» командирів і начальників. Такі випадки карались кількадечним утриманням на таборовій гауптвахті (до 7 діб). Інші проступки (продаж скарбового майна) карались гостріше, зокрема козак немущтрової сотні штабу 6-ої дивізії С.Констан отримав 30 діб гауптвахти «за продаж виданого йому скарбового кожуха». Намагаючись якось вплинути на порушників дисципліни, а також тих старшин та урядовців, які припускались «негонорового поводження», за які «при інших обставинах вимагали б позбавлення старшинської ранги», М.Безручко санкціонував у своєму наказі створення таборового гонорового суду, що дозволило би решті старшин брати участь у «виключенні плямуючого елемента» зі свого середовища²⁴.

Досить докладний аналіз ситуації в таборі міститься в не підписаній доповіді «відпоручника» міністерства преси і пропаганди уряду УНР, який 21-22 грудня 1920 р. здійснив інспекцію табору. Як йшлося у його доповіді міністру цього відомства – на той час у таборі перебувало 3439 вояків (883 старшин і 2556 козаків), а також 100 жінок і 16 дітей²⁵. На цей час лише незначна частина сімейних старшин (із загальної кількості близько 130 осіб) мешкали поза табором у однойменному містечку, бо висока орендна плата за винайм навіть кімнати (4 тис. м.п.) не давала можливості цим скористатись. Відтак майже

²³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.63в.

²⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.63в.-7.

²⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1 (Звіт про відвідування урядовцем міністерства преси і пропаганди табору Александрів 21-22 грудня 1920 р.).

всі були скупчені у таборових бараках, мешкаючи на обмеженій території, обнесеною колючим дротом. Старшини перебували окремо від козаків, але їх умови перебування практично нічим не відрізнялись.

Згаданий представник міністерства констатував незадовільний стан більшості бараків, як з огляду на стан їх утеплення, так і через протікання дахів, що призводило до частих простудних захворювань інтернованих. З огляду на те, що бараки тривай час не уживались, вони у більшості опинились у занедбаному стані. Щоправда, завдяки допомозі польської влади та енергійним заходам вояків 6-ої дивізії були негайно розпочаті необхідні роботи з облаштування бараків всім необхідним, а також їх утеплення та встановлення печей для обігріву²⁶.

Їжа для інтернованих козаків і старшин готувалась у похідних кухнях (окремо), перед цим харчовим комісіям слід було отримати продукти в польській інтендантурі у відповідності до встановлених норм харчування. Деякі продукти (картопля, цукор) не видавались зовсім через їх відсутність на складах. Здебільшого інтернованих годували супами (борщем) звареними на м'ясі, різними кашами, видавали достатню кількість білого і чорного хліба. Таборове представництво УМСА видавало всім інтернованим какао (раз на тиждень), хворі отримували його щодня. На підставі цього «відпоручник» міністерства робив висновок про «задовольняючий» стан харчування в таборі та відсутність скарг з боку інтернованих²⁷.

Так само задовільним видався йому й забезпеченість вояцтва одягом, бо лише окремі інтерновані не мали шинелей або френчів. Але вже стан взуття залишав бажати кращого – до 40% вояків потребували негайного полагодження взуття, до 15% – придбання нового; ще гіршою була ситуація з білизною – бо переважна більшість інтернованих (до 80%) мала лише один її комплект (на собі), а дехто був змушений обходитись без неї. Як «кепський» був означений санітарний стан табору – як внаслідок відсутності

²⁶ Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С.421.

²⁷ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1.

пральні, так і через потрапляння до лазарету кількох осіб з підозрою захворювання на тиф. Між тим таборова лазня не була забезпечена достатньою кількістю мила, і лише допомога УМСА дозволяла хоча би мінімально задовольнити потреби в цьому для частини таборян²⁸.

Інтерновані старшини потерпали також і від відсутності грошових виплат на їх утримання, що змушувало декого з них «займатись торгівлею, виробом цигарок, або просто продати останній френч, годинника, тощо». Все це, на думку представника міністерства, позначалось відповідно на моральному стані старшинства та його «приниження в очах козака», а окрім того «страждала старшинська гідність[...] ганьбилась військова стійка та субординація». Відсутність негайних та рішучих заходів для поліпшення матеріального стану вояцтва може призвести до «зневір'я, зненависті до провідників та до Уряду, повної апатії, бездіяльності, або гніву». Дехто зі слабкодушких інтернованих реагував на такий стан справ цілком деструктивно – вдаючись до самовільного залишення табору (дезертирства)²⁹.

Також належалося провести й «чистку Армії від шкідливих елементів», перевірити старшинські ранги із заповненням «евіденційних карток» (послужних списків) на кожного старшину, на чому наполягали самі таборяни. Прикметне, що резолюції старшинських зібрань суттєво різнились за своєю тональністю з доповіддю. Зокрема, старшини 4-ої Київської дивізії заявляли про своє «надзвичайно тяжке матеріальне становище» з огляду на втрату майже всіх своїх речей, відсутність грошових виплат та інших допомог; «страшенну пригніченість» з огляду на невизначеність політики уряду УНР та перебування на відповідальних посадах в армії осіб, «ворожих українському рухові, або зовсім некомпетентних і тільки поділяючих думки безглузких політиків[...] або простісіньких злодіїв»³⁰. Реалізація всіх висловлених старшинськими зборами пропозицій вимагала

.....
²⁸ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

²⁹ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

³⁰ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

значних коштів, якими не розпоряджала державна скарбниця УНР внаслідок своєї майже цілковитої спустошеності.

Між тим справа поліпшення життя та побуту інтернованих вояків-українців в Александрові значно ускладнювалась його перенаселеністю – станом на 20 січня 1921 р. у ньому перебувало 3399 вояків Військ УНР, хоча сам табір був розрахований на прийом тільки 3 тис. осіб. Нагальною потребою було зведення у визначених таборах всіх підрозділів дивізій, які у цей час були значною мірою розпорошені між таборами. Відтак до Александрова мали прибути ще 1004 вояки та вивезені до інших таборів 1195 осіб. Але й після цих пересувань у таборі була би скупчена більша кількість вояцтва (3208 осіб), ніж та, на яку він був розрахований³¹. В цій ситуації польська влада прийняла рішення про можливість звільнення з табору тих, хто мав громадянство Польщі (і місцева влада не заперечувала проти їх повернення) або міг самостійно себе утримувати, але й цей крок рішуче не змінив справи – інтерновані продовжували перебувати у таборі у надмірному скупченні³².

Аби морально підтримати таборян т.в.о. начальника групи полковник В.Змієнко у своєму черговому наказі (№ 5 від 25 січня 1921 р.) вдався до емоційних висловів: «становище, в якому опинились на чужій землі ми, борці за волю рідного краю, вимагає від нас всіх як найбільш свідомого і тверезого відношення до сучасного менту (моменту – *авт.*). У нас зараз немає ясної перспективи в майбутньому, но всі ми живемо надією, що вернемо на Україну і ця надія росте з кожним днем». Далі начальник групи висловлював надію на інтенсифікацію діяльності всіх таборових осередків, кожного з таборян, що дозволило би «вернутись до рідного краю не розпорошеними слабкими одиницями, а міцними організаціями, свідомими своїх сил і завдань». Для цього, на глибоке переконання В.Змієнка, треба було «відкинути всяке зневір'я і розпуку» та продовжувати працю зі зміцнення

³¹ Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – С.421, 427.

³² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.48.

військової організації в таборі, а також докласти всіх зусиль для піднесення морального духу інтернованих шляхом різних форм культурно-освітньої роботи³³.

Згадуваний наказ містив програму дій для таборян, зокрема закликав їх до активної участі в реорганізації частин «з метою створити з шматків окремих частин відповідні нормальні військові організми», передбачав створення систематичних курсів військового навчання для козаків і підстаршин; організацію для старшин лекцій, рефератів, доповідей, військових ігр, а також «розроблення тем військово-научного змісту по питанням, висунутим практикою минувшої війни» – з огляду на цілковиту відсутність відповідних підручників. У царині культурно-освітньої роботи конче необхідним було організувати «школи грамоти і відповідний систематичних курс загально-національної освіти стрільців, [...] курси практичних знань (мови, кооперації і т.п.)», а крім того – подбати про «розвиток культурних, культурно-просвітніх і професійних гуртків»³⁴.

В.Змієнко висловлював надію, що «солідна робота штабів, точне сумлінне виконання наказів і солідарна праця старшин» стане запорукою реалізації цих завдань, водночас також сподівався на «широку громадську ініціативу», «співучасть цілої нашої громади» в справах культурно-просвітнього характеру. Задля полегшення координації зусиль всіх таборових культурно-освітніх осередків він санкціонував створення культурно-просвітньої ради табору, голова якої став начальником об'єднаного культурно-просвітнього відділу групи інтернованих в Александрові³⁵.

Але таборова дійсність значною мірою унеможливила реалізацію цих завдань, причому «найслабшим» місцем у таборі залишався санітарно-епідеміологічний стан, наслідком чого у кінці січня 1921 р. у 6-й дивізії (16-та бригада) знов трапився випадок захворювання на плямистий тиф. Після виявлення цьо-

.....
³³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.20 (наказ ч.5 від 25 січня 1921 р., підписаний т.в.о. начальника групи інтернованих Військ УНР в Александрові полковником В.Змієнком).

³⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.20.

³⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.20.

го наказом т.в.о. командира дивізії полковника В.Змієнка була проведена дезінфекція всіх приміщень, а крім того – всі вояки позачергово побували у лазні та отримали свіжу білизну³⁶. Водночас у таборі був оголошений 21-денний карантин³⁷.

Крім того, своїм черговим наказом (№ 6 від 26 січня 1921 р.) В.Змієнко санкціонував створення додаткової таборової пральні (начальник – поручник М.Пікульський). Все необхідне приладдя для її облаштування в екстреному порядку мала надати господарча комісія польської комендатури. В.Змієнко також сподівався, що силами жіночого комітету здійснюватиметься й «підчинка білизни»³⁸. Зваживши на серйозність ситуації в Александріві польський комендант розпорядився про відведення кількох приміщень на 120 ліжок (до цього часу через брак місця для ізоляції хворих на карантин переводились цілі бараки з усіма їх мешканцями³⁹).

Розлогу інформацію про становище інтернованих в Александріві можна почерпнути з не підписаного звіту (від 13 лютого 1921 р.) урядовця військово-санітарної управи військового міністерства УНР, який здійснив інспекцію табору, адресувавши свої спостереження й заступникові міністра охорони здоров'я УНР. За отриманими ним даними у таборі перебувало 3449 осіб (у т.ч.: старшин – 726 осіб, урядовців – 146, козаків – 2465, жінок – 96, дітей – 16). Всі вони мешкали в бараках, кожна категорія окремо (жінки і діти разом). Частина сімейних старшин разом з родинами – за дозволом коменданта табору – проживала в місті Александрів, орендуючи житло. Право на це мали старшини від командира куреня і вище, а також ще нечисленна група військовиків з відповідними свідоцтвами від лікарської комісії про доцільність їх позатаборового проживання за станом

.....

³⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.52.

³⁷ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О.Ковалевському.

³⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.21 (наказ ч.6 від 26 січня 1921 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александріві генералом М.Безручком).

³⁹ ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.2, арк.15-15зв.

здоров'я. Загалом таким привілеєм на цей час скористалось близько 200 осіб з числа старшин та їх дружин⁴⁰.

Подаючи ці кількісні показники автор звіту вважав за необхідне додатково «згустити фарби», відзначивши при цьому, що 3300 осіб містились у бараках, розрахованих для проживання двох тисяч, хоча в дійсності таборіві приміщення, як вже зазначалось, могли вмістити на тисячу більше. Тим не менш у звіті йшлося про «страшенну тісноту» як «першу проблему табору», при тому, що бараки були «досить добрі і чисті» та могли бути ефективно провентильовані завдяки піддаховим вікнам. Ще одна інформація у звіті дає можливість зрозуміти те, чому ж його автор твердить про надмірну скупченість вояцтва у таборі. Справа в тім, що в деяких з них все ще тривав ремонт (здебільшого лагодились дахи і стелі), відтак інтерновані дійсно були змушені тимчасово мешкати у великій тісноті, але ситуація поволі поліпшувалась, й із завершенням ремонтних робіт місця в бараках ставало все більше і більше. Дійсною проблемою, але знов таки – тимчасовою – був «великий брак ліжок, матраців[...], соломи завдяки чому багацько козаків спить на голих нарах», а також «брак білизни і ковдр»⁴¹.

У таборі малось все необхідне устаткування для підтримання у належному стані гігієни вояцтва, зокрема – лазня, пральня і дезінфекційна камера, і хоча водогін у цей час часто псувався, польською владою було вжито заходів до його полагодження. Всі приміщенні обігрівались стаціонарними (цегляними) або тимчасовими печами («буржуйками»), добова норма вугілля на кожну з них становила 15 кг вугілля. Знов таки, у цьому відношенні автор звіту відзначив, що цього не було достатнім для дуже холодної погоди, але дозволяло забезпечити прийнятні умови для існування інтернованих на загал. Цілком прийнятним було освітлення всіх таборівих приміщень (табір мав свою власну електростанцію). Вода, яка постачалась до табору, була доброї якості, що було дуже важливим в умовах такої великої скупченості людей⁴².

.....
⁴⁰ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.107зв.; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14.

⁴¹ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14.

⁴² ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14.

Досить докладно у цьому звіті йшлося про харчування, зокрема, було відзначено, що «старшини годуються досить добре, обід та вечерю мають щодня, доплачується 3-5 марок денно. Хліб випікається з борошна одержуемого від Польської апровізації (служби постачання – *авт.*) і засобами Українського командування випікається на приватній пекарні в місті. Хліб дуже гарний». Страви готувались у похідних кухнях, хоча, як зазначав автор звіту, норми забезпечення продуктами таборян дотримувались не завжди, і як приклад він вказував на неотримання воєнством цигарок⁴³ (щоправда залишається незрозумілим, чому тютюн був віднесений автором звіту до продуктів харчування – *авт.*). Разом з тим штаб групи вживав додаткових заходів для поліпшення харчування козацтва, бо, як вже зазначалось, інтерновані досить часто не забезпечувались хлібом і м'ясом у повній мірі.

Про поліпшення умов перебування інтернованих у таборі дбав і «Центральний кооператив» (заснований ще 6 грудня 1920 р.), в якому можна було придбати різні товари (окрім харчових продуктів першої необхідності). Тільки за грудень 1920 р. він отримав 22.308 марок польських (м.п.) чистого прибутку⁴⁴, що вочевидь свідчило про успішність його роботи. При цьому кооператив фінансово допомагав хворим та інвалідам в таборі, на потреби яких у першій половині січня було передано 2250 м.п.⁴⁵ У наступному місяці для цих категорій таборян кооперативом було, зокрема, виділено 1750 м.п.⁴⁶ Але крім цього у лютому 1921 р. кооператив додатково перерахував на культурно-освітні потреби ще 10.000 м.п., і 3000 м.п. – на благодійні. Наступного місяця внесок кооперативу на ці цілі становив 5000 м.п. (на культурно-освітні) і 3000 м.п. (на благодійні)⁴⁷.

.....
⁴³ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.107зв.; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.13зв.

⁴⁴ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.28.

⁴⁵ Кооперативні курси // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С.16.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108зв.; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв.

⁴⁷ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 березня. – Ч.5. – С.27.

Попри всі складнощі просвітницько-виховної роботи в середовищі козацтва – М.Безручко сподівався досягти у цьому позитивних зрушень. Його впевненість, зокрема, ґрунтувалась на тому, що 14 лютого 1921 р. в 6-й дивізії розпочала свою діяльність Старшинська громада. Даючи згоду на її створення командування дивізії переслідувало мету оздоровити старшинські кадри шляхом усунення з її складу аморального і злочинного елемента та згуртувати всіх старшин під гаслами УНР. І хоча існування Старшинської громади дещо обмежувало права командирів окремих частин і військових судових закладів, М.Безручко, враховуючи її корисність у справі плекання військових чеснот очищення старшинства та подолання негативних тенденцій в його середовищі, сприяв діяльності цієї організації. З часом на її основі стало можливим відновлення діяльності старшинських гонорових судів⁴⁸.

Громада мала свій статут і провадила свою діяльність під гаслом «Україна, честь, чесність», поставивши перед собою завдання виховати національно свідомого, дисциплінованого і відповідального старшину, який би міг силою свого морального авторитету впливати на підлеглих. Старшинська громада вітала створення аналогічних організацій в інших дивізіях Армії УНР, бо це на думку її членів, було реальним шляхом до оздоровлення та консолідації усього українського вояцтва. Провід Громади дотримувалася тієї думки, що гуртуючись в таких організаціях українське старшинство мало би можливість реально впливати на урядові та військові структури УНР в екзилі з метою привернення їх уваги до нагальних потреб інтернованих⁴⁹.

На жаль ці патріотичні ідеї не поділялись значною частиною старшинського корпусу армії УНР – в його складі був значний «баласт», який належало або перевиховати у національно-державницькому дусі або усунути з лав армії. Ця категорія старшин не «горіла бажанням» працювати з козацтвом, а суцільна скрута в усьому перешкождала виконанню настанов

.....
⁴⁸ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.479, арк.183-184.

⁴⁹ Вішка О. Видавнича діяльність вояків Армії УНР інтернованих в Александрові Куявському // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.358.

начальника групи інтернованих. Навіть його розпорядження співати «більш бадьорих» пісень, навряд чи виконувалось через дуже сумні обставини таборового побуту. Тим не менш з наближенням весни настрої вояцтва змінювались на краще, що виявлялось вже навіть у зовнішньому вигляді табору. У цей час він функціонував на цілком військових засадах – після підйому о 7-й ранку і сніданку проводилась ранкова перевірка (9.00), силами членів товариства «Січ» для бажаючих проводились вправи з сокольської гімнастики⁵⁰. Внутрішній порядок в таборі підтримувала окрема поліційна команда, до того ж за цим слідували ще й чотири «пляц-ад'ютанти», яких було призначено штабом групи інтернованих Військ УНР. На випадок пожежі та для виконання біжучих справ у таборі щодня призначалась чергові («вартові») частини⁵¹.

Отже, початки інтернування вояків-українців в Олександріві були позначені значними труднощами, які були зумовлені недостатнім рівнем самоорганізації таборян у справі підтримання чистоти, незадовільною роботою таборових служб (лазні, пральні, дезінфекції), не завжди прихильним ставленням комендатури табору до вирішення нагальних проблем інтернованих тощо. В цих умовах організаційно-консолідуючу функцію вояцтва успішно виконувало командування інтернованих Військ УНР в Олександріві, яке зумівши дати вояцтву надію на зміни до кращого. Для цього її штабом групи готувались накази, що підписувались начальником групи інтернованих і начальником штабу. Аналіз їх змісту свідчить, що вони мали виразну регламентуюче та організаційно-виховне значення, а крім того слугували для вояцтва мобілізуючим чинником у найкритичніші моменти їх перебування у таборі. Останнє досягалось завдяки тому, що інколи М.Безручко звертався до інтернованих не як старший начальник, а як наставник, настанови якого можна було виконати лише спільними зусиллями усього таборового загалу.

.....
⁵⁰ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.26.

⁵¹ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.

2.

САНІТАРНО- ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН ТАБОРУ

Переїзд вояків-українців до табору в Александрові, який виявився цілком не готовим до їх розміщення, відбувся непропорційно довго – впродовж 10 діб, до того ж – у неопалюваних вагонах. Наслідком цього фізичні сили вояцтва було майже повністю вичерпані, а крім того близько 50 вояків захворіли на простудні (гострий ревматизм) та інфекційні (сипняк, короста і дизентерія) хвороби⁵². В цих скрутних умовах необхідно було негайно вжити всіх можливих заходів аби забезпечити для них хоч би елементарне лікування, а також організувати медичне обслуговування решти таборян.

Тому вже 12 грудня 1920 р. при 6-ї дивізії було відкрито амбулаторний пункт, який обслуговував усіх таборян. Це стало можливим завдяки заходам санітарного референта табору, старшого дивізійного лікаря сотника К.Морозовського, поручника Х.Скачківської-Сушко, хорунжого

.....
⁵² ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.20; спр.2, арк.80.

Охріменка⁵³, а також тому, що 6-та дивізія під час відступу зуміла вивезти все належне їй санітарне майно⁵⁴. Того ж дня своїм наказом (ч.3) начальник групи інтернованих генерал М.Безручко визначив порядок запису хворих до неї для обстеження та лікування⁵⁵.

Згаданий амбулаторний пункт фактично діяв при польському таборовому шпиталі на 84 ліжка (отримуючи від нього потрібні ліки), в якому працював змішаний польсько-український медичний персонал (три лікаря, чотири лікарські помічники та три фельдшери). Денний прийом становив 100-140 осіб, крім того силами українських лікарів проводилось щеплення від холери і черевного тифу. З огляду на такий обсяг роботи, а також ту обставину, що за останній тиждень грудня 1920 р. трапилось 32 захворювання поворотним тифом, один – черевним, один – плямистим (у шпиталі у цей час перебувало 87 хворих на пошесні та простудні хвороби)⁵⁶, існувала потреба збільшити кількість місць у шпиталі до 200 ліжок (за умови знаходження додаткової площі для цього). Таку думку обстоював представник військово-санітарної управи військового міністерства УНР, який проводив інспекцію табору в окреслений період⁵⁷.

Між тим командування групи вважало за доцільне розгорнути в таборі ще й загальнотаборовий український шпиталь, тим більше що розміщені в Александрові дивізії армії УНР диспонували достатньою кількістю лікарів та допоміжного санітарного персоналу. Реалізації цього задуму сприяла й таборова комендатура, яка зі свого боку виділила для його облаштування два бараки, які дозволяли розмістити в них близько 120 хворих. Неодмінною умовою такого розширення було придбання кількох сотень комплектів натільної та постільної білизни, рушників, ковдр та ін. У цьому табо-

.....
⁵³ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.26.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.5 (наказ № 3 від 12 грудня 1920 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові генералом М.Безручком, частина наказу являла собою переклад розпорядження коменданта табору від 11 грудня 1920 р.).

⁵⁶ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв., 15; ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108зв. – 109.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв., 15; ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108зв. – 109.

ру допомогли Український Червоний Хрест та Британський комітет⁵⁸, які передали шпиталю 400 комплектів білизни, а також польська влада, яка позичково надала потрібні ліжка, постільну білизну та різне санітарне майно.

Робота шпиталю підтримувалась і грошовими внесками з дивізійних кас (так, зокрема, 6-та дивізія передала шпиталю 8000 м.п., дивізійний кооператив – 1000)⁵⁹. У подальшому діяльність шпиталю і амбулаторії стала можливою завдяки регулярній допомозі з боку польській міській лікарні в Александрові (фармакологія та хірургічні інструменти), Британського комітету допомоги Польщі та УМСА (білизна та засоби гігієни)⁶⁰.

Відтак, попри поважні труднощі перших тижнів перебування у таборі, відкриття українського таборового шпиталю було лише справою ближчого часу – чого не можна сказати про іншу нагальну проблему табору. Набагато більші труднощі являло забезпечення та підтримування належного санітарного стану на території Александрова. Ще 12 грудня 1921 р. у своєму наказі (ч.3) був змушений констатувати, що «табор знаходиться в надзвичайно брудному стані», у зв'язку з чим наказував командирам частин «привести до ладу баракки і виходки та околиці бараків і надалі розподілити догляди і уборку районів бараків між частинами їх займаючими»⁶¹.

Цілком очевидно що, цей припис наказу не виконувався, бо під час перегляду бараків було «зауважено великі непорядки і нечистоту, а іменню: клозети занечищені так, що цілком неможливо до них приступити, біля кухонь знаходиться повно видпадків (відходів – авт.), довкола бараків повно сміття». Прикметне, що у найгіршому стані виявився (в числі інших) й старшинський барак, а в штабі охорони головного отамана на підлозі були звалені

.....
⁵⁸ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.20зв.; спр.2, арк.80зв.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.109; ф.3526, оп.1, спр.1, арк.15.

⁶⁰ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.26; ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.109зв.

⁶¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.5 (наказ № 3 від 12 грудня 1920 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові генералом М.Безручком, частина наказу являла собою переклад розпорядження коменданта табору від 11 грудня 1920 р.).

продукти, що порушувало всі санітарно-гігієнічні приписи в таборі⁶².

Як з'ясувалось у подальшому – саме підтримання чистоти в таборі виявилось найскладнішим завданням для українського вояцтва, бо частина військових начальників подеколи не могла, а подеколи – не хотіла докласти хоча би мінімальних зусиль для цього. Це пояснювалось як суттєвим падінням дисципліни, так і деморалізацією частини таборян, у т.ч. й старшинства. Внаслідок цього санітарна ситуація в таборі продовжувала погіршуватись, створюючи незручності для самих таборян.

Відповідальність за це без сумніву припадала на командирів і начальників інтернованих частин, які не вважали за доцільне вжити свою дисциплінарну владу для підтримання чистоти на території табору (разом з тим слід відзначити, що вони були суттєво обмежені у її застосуванні в таборі). Меншою мірою вина за такий стан справ спадала на табору комендатуру, яка фактично самоусунулась від вирішення цієї проблеми. При цьому українське командування час від часу намагалось перекласти всю відповідальність за це на «довудство» табору, вдаючись інколи до «показухи».

У цьому відношенні досить показовим є один з обіжників (ч.170, від 17 грудня 1920 р.) за підписом М.Безручка, яким він повідомляв начальників всіх частин, дислокованих у таборі, про приїзд до Александра представника польського військового командування Лодзинського «в справі огляду розташування та умов життя інтернованих частин». М.Безручко вважав необхідним переконати його у тому, що «всі хибки табору полягають цілком на Польську адміністрацію», і зв'язку з цим доручав командирам частин дивізії забезпечити очищення двору табору, а також «виходків» (туалетів).

М.Безручко звертав увагу командирів частин на те, що «уборка повинна провадитись не тільки біля бараків, а по

.....
⁶² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.6 (наказ № 4 від 15 грудня 1920 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александріві генералом М.Безручком, частина наказу містила фрагменти – в перекладі на українську мову – різних розпоряджень коменданта табору).

всій площі районів від дротів до дротів», причому для вивезення сміття прибиральникам були надані підводи. Також зразкова чистота мала підтримуватись й в самих бараках, де мешкали інтерновані⁶³. І хоча навести «блиск» цього разу напевно що вдалось, проте підтримувати його впродовж довшого часу було неможливо, бо Александрів продовжував поповнюватись новими контингентами інтернованих вояків-українців, дисципліна яких залишала бажати кращого.

Поки командування групи ніяк не могло організувати таборян до регулярного прибирання території табору, згадувані благодійні організації суттєво причинились до нормалізації життя та побуту деяких – найбільш потребуючих цього – категорій таборян. Часом їх допомога була неоціненна, являючи собою єдину можливість вижити в умовах хронічної та безнадійної нестачі усього самого найнеобхіднішого. З огляду на це державно-політичний провід та командування армії УНР приділяли велику увагу комунікації з представниками різних благодійних організацій у Польщі.

В Александрові їх контакти з інтернованими вояками-українцями відбувались через лікаря 6-ої Січової дивізії поручника Х.Сушко, яка за дорученням УЧХ і УВЛК здійснила наприкінці 1920 р. обстеження становища мешканців всіх українських таборів. Остання зуміла залучити до участі у допомогівій акції голову Британського комітету допомоги Польщі пані Вульямі (Vulliamy). У своєму листі від 31 грудня 1920 р. до неї Х.Сушко повідомляла про «невдоволяючий санітарний стан» табору Александрів, що, на її думку, стало наслідком «недостачі необхідних приладів, себто лопат, мітел[...] відер для миття підлог».

У цій ситуації таборяни використовували соснові гілки і в такий спосіб намагались підтримувати хоч би елементарний порядок у таборі. Вона звернула увагу й на незадовільний стан «виходків» (туалетів – *авт.*), відсутність в них освітлення, а також ту обставину, що ними змушені користуватись жінки і діти; на надзвичайну скупченість вояцтва

.....
⁶³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.21.

у бараках (250-500 осіб) у кожному, а також ту обставину, що бараки не обладнані достатньою кількістю нар, з огляду на що козаки були змушені спати на підлозі⁶⁴.

Також Х.Сушко повідомляла й про незадовільну роботу водопостачання у таборі через зношеність насосів, внаслідок чого останні постійно псувались. Протягом останнього тижня грудня 1920 р. вони не працювали, і тому вода – винятково для пиття – завозилась з міста. В силу цього лазня, пральня та дезінфекція не функціонували, що негативно позначилось на санітарному стані вояцтва.

Обстеживши барачні приміщення, надані комендатурою для облаштування шпиталю, Х.Сушко відзначила, що мали багато щілин, з яких «сипався порох (пил – авт.) при найменшому потрясенні дверима». Обігрів шпитальних бараків здійснювався малими чавунними пічками з трубами, які були неефективні з огляду на надмірну витрату палива, потребуючи до того ж постійного щодобового докладання дров. Між тим вугілля (дрібне та надзвичайно низької якості), яке видавалось для опалення, призводило до того, що попри самий старанний догляд вугляний пил товстим шаром осідав на білизні та лікарських інструментах у бараку⁶⁵.

Шпитальні бараки не мали елементарних зручностей для своїх пацієнтів (і зокрема облаштованих туалетів), відтак важкохворі були змушені задовольняти свої фізичні потреби у самих бараках, що створювало додаткові незручності як для медичного персоналу, так і для пацієнтів. Через брак води не проводилось належна дезінфекція білизни, рушників, інструментів – що зрештою призвело до загострення санітарно-епідеміологічної ситуації в масштабах усього табору та захворювань таборян на тиф⁶⁶.

Причини «вибуху епідемії тифу поворотного і плямистого в таборі інтернованих в Олександрові» були проаналізовані у недатованій доповідній записці таборового санітарного референта табору сотника К.Морозовського.

.....
⁶⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.18.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.18-18зв.; спр.2, арк.4-4зв.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.18зв.; спр.2, арк.4.

Серед них останній вказував на «дуже злий стан одягу», коли частина таборян (у т.ч. й дехто зі старшин) була змушена послуговуватись «цивільними лахміттями», надмірна (часом – надзвичайна) скупченість вояцтва у таборах, фактична неможливість для декого з таборян прати одяг через відсутність змінного, а також незадовільна робота таборової пральні та занедбання дезінфекційних робіт⁶⁷.

Про загрозливий епідеміологічний стан табору свідчить зміст наказу начальника групи інтернованих № 3 від 8 січня 1921 р., в якому йдеться про запровадження суворої ізоляції двох бараків терміном на 21 добу, під час якого їх мешканцям заборонялось «переходити встановлену навколо бараків демаркаційну лінію». За цим мала щоденно і цілодобово стежити варта з числа українських вояків (6 стійок), причому провіант для вояцтва цих двох бараків мав доставлятися тільки до цієї лінії.

Одночасно у таборі було вжито заходів для поліпшення санітарного стану таборян, зокрема – три рази на тиждень всі таборяни мали відвідувати лазню, регулярно мала провадитись й дезінфекція одягу, білизни, кашкетів і кожухів. Також мали бути продезінфіковані й всі приміщення в таборі – не тільки бараки, але й підсобні приміщення. Лікарський догляд за бараками доручався двом лікарям таборового шпиталю⁶⁸.

Зрештою, завдяки зусиллям польських та українських лікарів, проведенню щеплення таборян, забезпеченню належних гігієнічних умов, а також підтриманню чистоти на території табору – настала відносна нормалізація санітарно-епідеміологічної ситуації в Александрові. Кількість хворих на епідемічні хвороби поступово зменшувалась, про що свідчили «вікази руху хворих» за період з 25 грудня 1920 р. і до 16 травня 1921 р. (щоправда, у квітні-травні 1921 р. серед інтернованих трапився спалах малярії)⁶⁹.

Підводячи на шпальгах таборової газети підсумки піврічної діяльності шпиталю невідомий дописувач відзначив той

.....
⁶⁷ ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.2, арк.15-15зв.

⁶⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.16.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.2, арк.13, 23, 26-31.

факт, що лише до його амбулаторії інтерновані звертались 16211 разів, завжди отримуючи при цьому потрібну ним лікарську чи медикаментозну допомогу. У червні 1921 р. амбулаторія займала дві великі залі, в яких відбувався прийом хворих, щеплення та засідання медичних комісій.

Відрадным було й те, що за час свого існування таборовий шпиталь розширився і займав вже чотири бараки, в яких було обладнано п'ять палат для хворих, аптека, ванна, казарма для санітарів, помешкання для канцелярії і цейхгаузу. Його основні кількісні показники роботи за піврічний термін мали такий вигляд: загалом в ньому лікувалось 930 осіб (з діагнозом плямистий тиф – 14 осіб, поворотний тиф – 164, дизентерія – 1, грип – 140, малярія – 154, туберкульоз – 18, інші пошесні хвороби – 16), а також було проліковано 294 особи з терапевтичними діагнозами і 76 – з хірургічними⁷⁰.

Всім табор'янам були зроблені щеплення на віспу, черевний тиф (двічі) та ін'єкції тетравакцини (двічі). Завдяки цьому смертність серед хворих була на дуже низькому рівні – лише чотири випадки або 0,45% від загальної кількості хворих. Понад 1000 хворих табор'ян (а також інваліди) були обстежені медичними комісіями. Все це стало можливим завдяки свідомому та відповідальному ставленню до виконання своїх обов'язків медичного персоналу шпиталю, і насамперед старшого лікаря табору сотника К.Морозовського⁷¹.

Але як і раніше «ахіллесовою п'ятою» табору залишалось дотримання чистоти на його території, а також у бараках. Усвідомлюючи тимчасовість свого перебування в Александрові та перебуваючи дуже складним побутових умовах, табор'яни у своїй масі демонстрували виразне небажання докладати хоч би мінімальні зусилля для цього. Хоча у багатьох наказах начальника групи інтернованих містились нагадування про необхідність підтримання порядку та належного санітарного стану, а також суворі попередження комендантам бараків та командирам частин – вони мали тільки частковий ефект. Прибравши раз навколишню

⁷⁰ Нове Життя. – Александрово, 1921. – 23 червня. – № 57. – С.4.

⁷¹ Нове Життя. – Александрово, 1921. – 23 червня. – № 57. – С.4.

територію і бараки, інтерновані вже за короткий час знову повертались до свого «звичайного» стану, продовжуючи смітити навколо себе та «удобрювати» ґрунт навколо бараків.

Черговим підтвердженням такому стану речей став наказ № 56 від 27 травня 1921 р., в якому інтерновані вже в котре зобов'язувались «утримувати лад і чистоту в таборі», що було тим більш важливо в зв'язку з настанням спекотної погоди та «появленням мух». Далі в наказі зазначалось, що незадовільний санітарний стан табору загрожуватиме «його мешканцям небезпекою червінки (дизентерії), яка страшенно виснажує організм чоловіка, і, завдяки своїй заразливості, може покласти в ліжка все населення табору». Для запобігання цьому від інтернованих вимагалось елементарне – «підтримання чистоти в таборі, особливо в виходках (туалетах – *авт.*), в кухнях і смітниках». Також інтерновані попереджались про необхідність проходження обов'язкової вакцинації з метою профілактики цієї небезпечної хвороби⁷².

Між тим таборова дійсність дійсно могла призвести до таких сумних наслідків, бо як йшлося у вже цитованому наказі, в Александрові панувала «страшна недбалість щодо тримання табору в належному санітарному стані, систематичної уборки не проводиться, в виходках [було] понапаскуджено[...] смітники дуже рідко відчищаються і т.і., а органи комендантського догляду, на обов'язку котрих фактично є слідкувати за санітарним станом табору, дуже мляво провадять свою діяльність».

З метою подолання такого стану речей санітарному референтові табору сотнику К.Морозовському належалося «ознайомити шляхом викладів всіх мешканців табору з властивостями червінки і мірами перестороги»; «встановити систематичну уборку двічі на день» (відповідальність за це спадала на начдивів, що вже засвідчувало поважність цієї проблеми); на кухнях мав підтримуватись «взірцевий порядок» шляхом триразового прибирання⁷³.

⁷² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.78 (наказ № 56 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 27 травня 1921 р. за підписом начальника групи генерал-хорунжого П.Ліпка).

⁷³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.78.

Але напевно що всі його старання не досягли своєї мети, бо частина таборян робила все аби уникнути проходження щеплення від дизентерії. Намагаючись змусити цю частину таборян до послуху, польський комендант навіть попередив про «закриття» табору (заборону виходу з нього), а начальник групи наказав прибути на щеплення всім частинам на чолі зі своїми командирами, які мали персонально забезпечувати явку всіх своїх підлеглих⁷⁴.

Командування так і не змогло змінити заведений порядок справ у таборі, коли раз прибравши бараки та територію навколо них, таборяни тут же «забули» про необхідність підтримування чистоти. У цьому переконує поява чергового наказу групі (№ 69 від 8 липня 1921 р.), в якому генерал П.Ліпка – за «бруд в таборі і не ретельну уборку» оголосив комендантам двох дивізій дводобовий арешт з продовженням виконання ними службових обов'язків.

Він також попередив, що «дальша не ретельність потягне за собою вже карі з боку польської влади на три тижні арешту». Начальник групи був переконаний, що таке втручання «болюче» позначиться «на кожному свідомому українцеві і тилько безсовісні, з рабською психологією, люди прагнуть до того». Він в чергове зобов'язував командирів бригад і начальника таборового обозу «звернути належну увагу на санітарний стан частин і чистоту[...] районів розташування аби уникнути втручательства польської влади»⁷⁵.

На жаль реальний вплив всіх цих закликів та наказів був мінімальний, про що зокрема свідчив зміст чергового наказу (ч.90 від 23 вересня 1921 р.), в якому вже вкотре згадувався «нужденний стан» бараків «під взглядом гігієнічним», та містилась констатація необхідності підтримання в них належного порядку⁷⁶. Слід визнати, що в цій частині накази практично не виконувались, на під-

.....
⁷⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.109.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.109 (наказ № 69 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 8 липня 1921 р., підписаний генерал-хорунжим П.Липком).

⁷⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.141 (наказ № 90 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 23 вересня 1921 р.).

твердження чому свідчить рапорт польського офіцера з казарменого догляду підпоручника Туміловича комендантові табору.

Попри його кількоаразові нагадування комендантам бараків № 9 і 10 (6-та дивізія) про необхідність дотримання чистоти, там мали місце «страшні бруди: сміття неметене лежить під ліжками, на підлозі валяється сила недокурків, паперів і т.і.». Така сама картина відкривалась й в бараку № 8 та старшинській кухні («страшні безпорядки, бруд, сміття»). При цьому коменданти згаданих бараків ігнорували всі його зауваження щодо необхідності підтримання належного порядку.

За спостереженнями підпоручника Туміловича – в районі розташування 4-ої дивізії «зовнішній порядок удержувався відносно краще», але при цьому систематично розбирались «хідники з залізничних шпал». Очевидно, що згаданому офіцеру польської комендатури можна було би закинути упередженість у висвітлені таборової дійсності, але судячи з резолюції (датована 25 вересня 1921 р.) начальника групи інтернованих Військ УНР М.Безручка, все це дійсно мало місце: на українському перекладі рапорту Туміловича начальник групи в чергове зобов'язував комендантів бараків зарядити «обов'язкову уборку двора щоденно по обіді», а бараки належалося прибирати не менше двох разів на день⁷⁷.

Отже, незадовільний санітарний стан в таборі без сумніву причинився до спалахів пошесних хвороб, які відразу були локалізовані зусиллями українських та польських лікарів. Таборові медичні заклади працювали весь час інтенсивно та злагоджено, обслуговуючи значну кількість таборян. У складних випадках хворих таборян відряджали до польського міського шпиталю, який мав усе необхідне для лікування небезпечних пошесних хвороб.

Безперечною заслугою командування табору стало облаштування українського загальнотаборового шпиталю,

.....
⁷⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.32, арк.384.

завдяки чому вдалось охопити якісним лікуванням тих таборян, які потребували медичну допомогу. Важливим було й те, що у таборовому шпиталі стало можливим забезпечити хворих білизнаю, милом і необхідними ліками, поліпшити їх харчування.

Збереження здоров'я таборян стало одним з безперечних заслуг польсько-українського лікарського складу таборових медичних установ, українського командування групи інтернованих та комендатури табору, а також центральної польської влади, яка приймала на себе видатки з лікування інтернованих у міському шпиталі Александрова. Завдяки з інтернованими в таборі майже не траплялось ментальних випадків, і всі хворі повертались до активного життя та діяльності.

3.

ЗАГАЛЬНА ТА СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА ВОЯЦТВА

З перших днів інтернування командування групи інтернованих в Александрові доклало чимало зусиль для налагодження культурно-освітньої роботи в таборі, що мало велике значення для згуртування та піднесення боєздатності дислокованих тут частин та з'єднань армії УНР. Практичне виконання цього завдання було покладено на дивізійні культурно-освітні відділи, які були створені при штабах 6-ої Січової та 4-ої Київської стрілецьких дивізій ще до початку інтернування Військ УНР у таборах Польщі. У скорому часі зусиллями їх співробітників культурно-освітні осередки почали діяти у майже всіх бригадах, полках і куренях згаданих дивізій.

Але заснування на початку 1921 р. у таборі низки різних гуртків і осередків (кооперативу, шкіл грамоти, церкви, газети, журналу, хору і драмгуртку) було заслугою невеликої групи небайдужих старшин, які усвідомлювали свою місію та завдання в таборі. Між тим за оцінкою автора статті «Тво-

рім життя» в журналі «Зірниця», який приховав своє правдиве ім'я під «Слухачем кооперативних курсів», загал таборян лише споглядав на їх зусилля, не бажаючи «розворухатись і вийти в одну з існуючих організацій і допомогти їй своєю працею». Саме цій категорії «споглядальників» був адресований заклик невідомого автора замітки в «Зірниці»: «Не гнійте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами. Тут немає широких вулиць з візниками і самоходами (автомашинами – *авт.*), немає крикливих ресторацій, [...]але для життя це зайва річ». Тут же було висловлено переконання, що коли би всі таборяни обрали для себе «шлях праці», то в таборі постав би «маленький «Культурний городок»»⁷⁸.

Творити його розпочали – знов таки – ініціативні та віддані ідеям УНР старшини, які проводили в бараках імпровізовані виклади-лекції, в живій розмові спілкуючись з козацтвом на різні теми суспільно-політичного та економічного життя України та європейських країн. Як зазначалось в одному з чисел таборового часопису «Нове життя», робили вони це «з твердою вірою в остаточну перемогу, з ясною надією на краще майбутнє, з запалом і жвавістю»⁷⁹.

Одними з перших у таборі (з 1 січня 1921 р.) почали діяти кооперативні (кооперативно-бухгалтерські) курси, заснування яких стало можливим завдяки голові таборового кооперативу хорунжого І.Липовецького. На їх щоденні лекції вписалось близько 100 таборян, яким викладалось рахівництво (сотник Галайда), загальний курс кооперації (І.Липовецький), «техніка проведення зборів» (поручник Сінельник). Попри майже повний брак підручників, та зрештою й викладачів, «добра воля і охота слухачів надала курсам дійсно діловий характер». Лише 56 вояків знайшли в собі сили й бажання завершити повний курс викладів, здобувши в такий спосіб ази кооперативної справи⁸⁰. У січні ц.р. для всіх бажаючих були відкриті й курси землеробства і садівництва, а неписьменних розпочали вчити грамоті⁸¹.

78 Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С.16.

79 Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.1.

80 Кооперативні курси // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С.15.

81 ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв.

Але основний тягар праці припав на співробітників культурно-освітніх відділів дивізій, які дбали про національно-патріотичне, культурно-естетичне і моральне виховання вояцтва, а також його фізичне оздоровлення. Крім того, конче необхідним було й піднесення загального інтелектуального рівня інтернованих, і зовсім вже невідкладним – повна ліквідація неграмотності серед козацтва. На членів культурно-освітніх відділів дивізій покладалась й справа видання українських книжок, журналів та газет, а також ознайомлення таборян з їх змістом. Вони мали сприяти у заснуванню спортивних гуртків, театральних і мистецьких товариств та інших культурних осередків. Нарешті – стратегічною метою діяльності відділів було визначено пропаганду ідеї відновлення УНР на українських землях.

З метою координації діяльності дивізійних культурно-освітніх відділів та задля уникнення дублювання роботи – 25 січня 1921 р. наказом начальника групи було затверджено склад об'єднаної культурно-освітньої ради табору, до якої увійшли представники від всіх найголовніших інституцій та освітньо-мистецьких осередків табору. Головою ради було обрано сотника Г.Гладкого (він же виконував обов'язки й редактора дивізійного листка «Нове Життя»), його заступником – сотника М.Редьку (голова драматичного гуртка), секретарем – сотника Л.Головка (спортивний гурток), членами – хорунжих Гончарова (співочий гурток), Семенова (учительська спілка) і І.Липовецького (таборовий кооператив) – всі зі складу 6-ої дивізії⁸². Участь у засіданнях ради брав начальник культурно-освітнього відділу табору сотник Кравченко⁸³.

Компетенції ради не були чітко визначені, фактично вона мала лише дорадчі функції, координуючи діяльність різних гуртків⁸⁴, для чого в її складі були створені різні секції (загальна, видавнича, історична, мистецька, наукова,

⁸² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.20зв. (наказ ч.5 від 25 січня 1921 р., підписаний т.в.о. начальника групи інтернованих Військ УНР в Александрові полковником В.Змієнком). про це також див.: ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.33, арк.20зв.; Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С.16.

⁸³ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.3, арк.1а.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200, арк.60.

бібліотечна, фізичного виховання та ін.), а також визначено відповідальних за це осіб⁸⁵. Так само було не зрозуміло, яке місце посідатимуть дивізійні культурно-освітні відділи, що продовжували свою роботу в штатному порядку.

Але вже 17 березня ц.р. – наказом групі «по культурно-освітньому відділу» рада була розв'язана, натомість всі функції з організації та оперативного керівництва культурно-освітньою роботою в Александрові перейшли до об'єднаного культурно-освітнього відділу табору (із збереженням культурно-освітніх відділів дивізій). Начальником таборового відділу було призначено сотника Г.Гладкого, а його заступниками стали начальники дивізійних відділів поручник М.Битинський (від 6-ої дивізії) та сотник Д.Галайда (від 4-ої дивізії)⁸⁶.

Найважливішим завданням всіх культурно-освітніх осередків табору стало піднесення освітнього рівня інтернованих, і в першу чергу – ліквідація неграмотності серед козацтва. Обстеження табору в Александрові, здійснене співробітниками Генерального штабу Армії УНР у січні 1921 р., виявило тут значну кількість неписьменних (679 козаків) та малописьменних (632 козаки), та ще 1303 таборянина з початковою освітою. Таке становище вимагало негайного реагування з метою докорінної зміни цієї ситуації. Водночас у таборі перебувало 657 осіб із середньою освітою і 18 – з вищою (майже виключно старшини та військові урядовці, серед яких була достатня кількість вчителів початкових шкіл і фахових лекторів)⁸⁷, що дозволяло без зволікань розпочати освітню працю, спрямовану на ліквідацію неграмотності серед козацтва.

Впродовж зимових місяців 1921 р. дивізійними культурно-освітніми відділами була виконана лєвова частка роботи із влаштування шкіл грамоти (початкових шкіл), покликаних дати ази грамоти неписьменним козакам, а також полегшити

.....

⁸⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.20.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.59 («наказ групі табору ч.6» від 17 березня 1921 р.)

⁸⁷ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.197, арк.4.

здобуття нових знань для малописьменних. Зокрема, вже у січні 1921 р. у таборі були засновані школи грамоти, в яких навчалось 947 козаків⁸⁸. У лютому ц.р. було організовано виклади для козаків з історії та географії України, а також лектуру творів відомих українських письменників, яка проводилась у таборовій читальні. Не було обійдені увагою і старшини, для яких тоді ж та організовано спеціальні виклади з історії, географії, політекономії та військових наук⁸⁹. З 1 лютого ц.р. для них також відкрилась курси іноземних мов (німецької зі 140 слухачами і англійської зі 20 учнями)⁹⁰. Частина старшин об'єдналась в «Громаді українського стрілецького студентства» (голова – поручник Осінський), яка діяла при 6-й дивізії на підставі власного статуту⁹¹.

Проведення просвітницької роботи в 4-й дивізії було спочатку ускладнено тим, що її підрозділи перебували не лише в Александрові, але й у Вадовицях. Після зосередження всіх частин в одному таборі 5 лютого 1921 р. було відновлено роботу дивізійного культурно-освітнього відділу (голова – сотник Галайда-Поляків). У його складі були створені «наукова секція» на чолі з хорунжим Хлюром (їй була доручена організація дивізійних шкіл грамоти), секція мистецтва (з підвідділами літератури, співу, малярства); відділ також координував діяльність дивізійного хору і курсів польської і німецької мов для старшин⁹².

Відділ перш за все доклав всіх зусиль для ліквідації неписьменності, для чого заснував п'ять шкіл грамоти (в бригадах та кінному полку). Водночас у дивізії також були забезпечені умови для навчання малограмотних козаків, зокрема – засновано ще одну нижчу (110 учнів) і вищу (63 учня) початкові школи. Попри несприятливі умови таборового існування за перші три місяці своєї роботи школи досягли

.....
⁸⁸ Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 // Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S.245.

⁸⁹ Вішка О. Козацька могила на Куявах. – Львів, 1993. – С.8.

⁹⁰ З культурно-освітньої праці 6 стр[ілецької] дивізії // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.25-26.

⁹¹ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.29.

⁹² Культурно-освітня праця 4 Київської дивізії // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.27.

значних позитивних результатів – кількість неграмотних у цій дивізії зменшилась з 400 до 50 осіб (останні навчилися читати і писати на момент ліквідації табору восени 1921 р.)⁹³.

На початку весни 1921 р. існуючі початкові школи в таборі були реорганізовані за єдиним положенням, виробленим міністерством народної освіти УНР, що давало змогу отримувати козакам правні свідоцтва про закінчення курсу навчання. Відповідно до цього положення та подальшої реорганізації школи грамоти набували статусу I-го ступеня (класу) «Єдиної Державної Школи» (ЄДШ), нижчі початкові школи – II-го ступеня, і вищі початкові – III-го. Подальша освіта здійснювалась на вищих ступенях (від IV до IX) згадуваної ЄДШ, які відкривались в дивізіях у випадку дійсної потреби. Закінчення останнього класу давало можливість здобути середню освіту.

Для реалізації цих положень у 6-й дивізії було засновано чотири школи (де навчалось до 150 осіб), які діяли з кінця лютого до 1 травня 1921 р. потім навчання було продовжено у загальнодивізійній школі, що була створена в рамках ЄДШ. Тут навчання продовжувало 73 козака, які були зведені в окрему команду. Вояки, які не потрапили до складу цих шкіл, проходили початкову освіту в своїх підрозділах⁹⁴. Після двохмісячної літньої перерви (коли інтернованих активно використовували на різних роботах поза табором) освітня робота в Александрові знову набула рис системності та планомірності. У 6-й дивізії з 19 серпня 1921 р. розпочала свою роботу школа для неграмотних, де навчалось 53 учня – переважно з числа тих, хто не встиг зробити цього раніше.

Крім того, у таборі було відновлено функціонування курсів іноземних мов, де викладались на вибір німецька, французька або англійська мови. Виклади проводились спеціально до того підготовленими лекторами, яких мала рекомендувати Старшинська (військово-фахові теми) або Студентська (загальні теми) громади. Остання заснувалась

⁹³ Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С.28-29.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.544, арк.31.

у таборі 9 травня 1921 р., об'єднавши близько 50 членів дивізійних студентських громад. Її керівним органом стала рада (у складі І.Липовецького, Півторацького, Хлюра, Євтушенка і Марченка). В ухваленому членами статуті організації була визначена мета її діяльності – «закінчення вищої освіти у вищих школах за кордоном, жвава і енергійна праця по самоосвіті в межах табору, всестороння допомога культурно-освітнім організаціям табору в їх праці» (§1)⁹⁵.

Своїми безпосередніми практичними завданнями Українська студентська громада поставила «вдосконалення вивчення» української мови та однієї іноземної, а також підготовка рефератів та читання лекцій для таборян у відповідності до майбутнього фаху кожного члена громади. Виконуючи взяті на себе завдання майбутні студенти відвідувати курси польської та німецької мов, в їх розпорядженні була й окрема невеличка книгозбірня⁹⁶.

Чільна увага в Александрові приділялась й військово-фаховій освіті вояцтва. Завдяки відносному поліпшенню умов перебування та надходження перших внесків, призначених для культурно-освітніх потреб, з 28 лютого 1921 р. стало можливим розпочати шеститижневе навчання стрільців. У своєму наказі (№ 20 від 20 лютого 1921 р.) М.Безручко з нагоди їх започаткування підкреслював, що не маючи змови «дати стрільцеві тут повної бойової підготовки, не маючи зброї, но можемо з успіхом використати час на теоретичну підготовку та практичне навчання» з тих галузей військових знань, які не потребують практичних вправ. Він закликав всіх старшин, «на чиему обов'язку лежить вишколення стрільця, віднести до діла з повною відданістю, не чаючи часу і забувши на деякий час про власні інтереси». При цьому старшини мали користуватись українськими військовими статутами та підручниками, і тільки у випадку повної відсутності таких можна було послуговуватись й іншими, «беручи з них тільки те, що необхідно знати стрільцеві та що має практичне зна-

⁹⁵ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 травня. – Ч.7. – С.25.

⁹⁶ Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.4.

чення в умовах нашого військового життя, повіряючи їх прикладами з практики минулої війни»⁹⁷.

Також було визначено й «метод навчання», який мав бути «показним і прикладним», бо «умілий показ та приклад відповідний з практики (військового побуту та історії) краще самих цікавих теоретичних викладів для стрільця». М.Безручко вимагав наповнити живим змістом «всяку, навіть найбільш мертву військову дисципліну[...] щоб зацікавити нею стрільця, а не лякати його «заняттями»». Для цього старшини мали працювати «щиро і сумлінно», щодня «перевіряти затямлене на попередніх вправах стрільцями», «бути акуратними в часі – не зменшати, не збільшувати зазначених програмом годин», а перерви між вправами «заповнювати бесідами на теми виховуючого змісту та спогадами з минулого наших частин». Нарешті, належалося ще й «муштру починати й кінчати піснями, а пісні співати тільки гарні й більш бадьорі»⁹⁸.

Не залишилась поза увагою й фахова освіта старшинства – при 6-й дивізії взимку 1921 р. функціонували повторні старшинські курси для гарматників і техніків; крім того – для всіх старшин читалися лекції з різних галузей військової науки. У березні 1921 р. у 6-ої дивізії було проведено ще один повторний курс для старшин, в рамках якого були проведені виклади з топографії, військового господарства, фортифікації, тактики, артилерії, української мови, історія і географії України. Штаб групи подбав і про заснування курсів для булавних старшин (їх відвідували старші офіцери обох дивізій)⁹⁹.

Навесні 1921 р. у таборі був організований й «курс для старших військових начальників» (командирів куренів), який складався з окремих викладів (рефератів) з різної військово-фахової тематики. Для сотенних командирів також передбачалось проходження впродовж місяця відповідного курсу навчання, крім того – планувалось створити й окремий курс «для підготовки старшин до служби на

⁹⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.34 (наказ ч.20 від 20 лютого 1921 р., підписаний начальником групи інтернованих Військ УНР в Александрові генералом М.Безручком).

⁹⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.34.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.70.

молодших штабних посадах (до начальника оперативного відділу штабу стрілецької бригади)». Також командування групи зобов'язало начдивів та командирів окремих частин повною мірою використовувати час перебування в таборі «для самовиховування і освіти[...] старшин, яким історією покладено видогравати роллю в будівництві нашої армії»¹⁰⁰.

Тих старшин, які являли собою зразок для наслідування – старші начальники мали усіяко підтримувати, малоактивним – допомагати у їх фахово-духовному становленні, а тих представників старшинського корпусу – «які не піддаються і не можуть бути терпимими в старшинській або козацькій середі» – рішуче позбуватись. Останніх належало вносити до спеціальних списків та передавати їх начальникові Української військово-санітарної місії у Варшаві, за представленням якого польською владою ухвалювались би рішення про переведення таких осіб до карного табору Домб'є. Для участі в процесі атестації старшин мали бути широко залучені перевірені (рангові) комісії та старшинські гонорові суди¹⁰¹.

До піднесення освітнього рівня таборян долучилась й Старшинська громада 6-ої дивізії, щоправда це стосувалось майже виключно фахової підготовки старшин. Її заходами було влаштовано викладання курсу лекцій та окремих рефератів на різні спеціальні (вишкіл рекрутів, підготовка стрільця, польова служба та ін.) та військово-історичні теми¹⁰². Для стрільців 6-ої дивізії були влаштовані загальнодивізійні піхотні, гарматні, технічні підстаршинські вишколи, після закінчення яких всі випускники отримали відповідні свідоцтва¹⁰³.

Отже, загальний перебіг розвитку освітньої діяльності свідчив про значні здобутки командування групи та готовність інтернованих до засвоєння нових знань, потрібних для їх майбутнього повернення додому. Але прихід літнього тепла вніс свої корективи у навчальний процес 6-ої дивізії.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.63 (наказ № 41 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 30 березня 1921 р.).

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.63.

¹⁰² Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.3.

¹⁰³ Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.2.

Частині вояцтва смертельно набридла таборова ізоляція, їм хотілось хоч на короткий час забути про пригноблюючу атмосферу табору. Дехто з них волів не сидіти в бараках на викладах, а вийти поза дроти та провести кілька годин на природі (вже досить ліберальний режим утримання українців на той час дозволяв непомітно вийти з табору).

Принаймні, саме так описувалась ситуація в щоденникових записках одного з таборян (Андрієвського), які були опубліковані на шпальтах таборового часопису. Останній занотував, що після сніданку в бараках залишались «тільки «хоробрі», які не бояться дальнішого свого військового навчання, а решта втікає з табору, аби не бути на лекціях стрілкового і польового статутів»¹⁰⁴. Навіть учні шкіл грамоти не вважали за потрібне здобувати знання – у записках ще одного таборянина (О.Кузьміна) міститься інформація, що з настанням літньої пори року школу грамоти відвідувало 2-3 особи із загальної кількості 50 неграмотних (16 стрілецька бригада 6-ої дивізії)¹⁰⁵.

Очевидно, що таке ставлення частини козацтва до спеціальних викладів дійсно мало місце, засвідчивши невміння організаторів та виконавців цих занять зацікавити вояцтво навчанням. Але така ситуація мала місце не у всіх частинах, крім того – старшинство Армії УНР демонструвало набагато серйозніше ставлення до навчання. Зокрема, за вказівками генерал-хорунжого Ю.Тютюнника при штабі підпорядкованій йому 4-й дивізії були засновані старшинські курси, організовано підготовчий курс для військових урядовців, створено підстаршинські вишколи (останні – при кожній бригаді дивізії). Ці курси проводили інтенсивну діяльність до 1 червня 1921 р., після чого ця робота була продовжена у куренях. Для всіх бажаних було також організовано читання тематичних та загальноосвітніх лекцій з садівництва, кооперації, бухгалтерії, астрономії, різних галузей воєнної науки, іноземних мов¹⁰⁶.

.....
¹⁰⁴ Нове життя. – Александрово, 1921. – 12 вересня. – № 68. – С.2.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.4, арк.12.

¹⁰⁶ Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С.28-29.

Також у 4-й дивізії були організовані й 2,5-місячні курси культурно-освітніх інструкторів, які у кінці травня 1921 р. успішно закінчили 15 осіб з числа 22 відряджених для їх проходження. Одним з числа їх випускників був козак 10 пішої бригади Анатоль Ярощук, якому було вручено відповідне свідоцтво¹⁰⁷ (див. додатки). Завдяки зусиллям цих підготовлених інструкторів стало можливим активізувати просвітницьку роботу з неграмотними в підрозділах шляхом проведення курсів з українознавства.

Взагалі останнім приділялась особлива увага, бо ці виклади сприяли зміцненню морального духу інтернованих, про що, зокрема, свідчить значна загальна кількість їх слухачів з числа вояків 6-ї дивізії (335 осіб)¹⁰⁸. Вони були створені у всіх частинах дивізій спочатку окремо для старшин та козаків, а у переліку предметів, які їм пропонувалися були представлені українська мова і література, історія та географія України, основи економічних знань; часто практикувалось й проведення бесід на актуальні громадсько-політичні теми. Пізніше курси українознавства були об'єднані, що справило вагомий виховний вплив як на козаків, так і на старшин дивізії, причому кількість слухачів курсів збільшилась до 400 вояків¹⁰⁹.

Розвиткові загальної освіти в таборі (і зокрема початковим школам) надавалась різнобічна та істотна допомога з боку таборового представництва YMCA¹¹⁰ (керівники – П.Вуков, з липня 1921 р. – А.Садіков)¹¹¹. Завдяки її допомозі у таборі була відкрита Реальна школа, що дала можливість закінчити середню освіту багатьом козакам і старшинам 4-ої та 6-ої дивізії, які отримали в такий спосіб можливість

.....
¹⁰⁷ ZNIO, Dz. Rekorisów, sygn. акс. 22/53/17 (Свідоцтво про закінчення двоохмісячних курсів культурно-освітніх інструкторів при культурно-освітньому відділі штабу 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР, видане козаку 10 пішої бригади Анатолію Ярощук (табір Александрів, 31 травня 1921 р.).

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф.1078, оп.3, спр.308, арк.3-19.

¹⁰⁹ Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.2.

¹¹⁰ Young Men's Christian Association – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, що надавала гуманітарну допомогу в таборах інтернованих Військ УНР у Польщі.

¹¹¹ Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч.51-52. – С.7.

продовжити освіту у вищих школах (здебільшого – у навчальних закладах ЧСР)¹¹². Час від часу в таборі (за сприяння УМСА) влаштовувалось проведення спеціальних освітніх курсів (із землеробства, садівництва та ін.)¹¹³. Заходами УМСА у таборі з березня 1921 р. діяв кінотеатр, що також сприяло піднесенню загального рівня освіченості таборян¹¹⁴. Того ж місяця УМСА передало у дар таборовій бібліотеці 185 різних книжок (у переважній більшості – творів красного письменства), які стали у великій нагоді для всіх учнів таборових шкіл¹¹⁵.

Отже, впродовж усього існування табору в Александріві тут продовжувалось розмаїте навчання інтернованих, таборяни мали можливість підвищувати свій освітній рівень, відвідуючи різні курси та окремі виклади. Чільна увага приділялась боротьбі з неграмотністю серед козацтва, для чого у таборі було створено кілька шкіл з учителями з числа тих старшин, які мали відповідні кваліфікації та бажання працювати з цією категорією інтернованого вояцтва. Командування подбало і про запровадження військово-фахового навчання, сподіваючись у такий спосіб підтримати готовність вояцтва до збройної боротьби за відновлення УНР.

.....

¹¹² Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С.37.

¹¹³ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.

¹¹⁴ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 березня. – Ч.5. – С.27.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.5, арк.14-15.

4.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ПРОСТІР

На високому рівні розвитку в таборі перебувало й культурно-мистецьке життя, початки якого сягають ще 13 грудня 1920 р., коли С.Шабалін і поручник Сінельник приступили до організації хору (при 6-й дивізії). Згадувані старшини поставили перед собою завдання «познайомити стрілецьтво з українською піснею і музикою, дати йому корисну розвагу, влаштувати курси співу і музики». 27 грудня хористами було влаштовано перший концерт перед польською публікою, що мав великий успіх (завдяки його проведенню хор отримав перші кошти, потрібні для його подальшого розвою – 10.417 м.п.). 31 грудня хор виступав з концертом для вояків 6-ої дивізії, наступного дня – для всіх бажаючих в таборі (обидва – безоплатні)¹¹⁶.

У першій половині січня 1921 р. хористи розучили кілька патріотичних та історичних пісень («Живи Україно!», «Бурлака», «Байда», «Морозенко»), одно-

.....
¹¹⁶ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.27.

часно готуючись до проведення концерту для мешканців міста Александрів, сподіваючись в такий спосіб заробити хоч якісь кошти для власної діяльності та повернення боргів (6000 м.п.). Крім того, хор мав щомісячно сплачувати 2500 м.п. власникові орендованого піаніно¹¹⁷.

Одночасно в Александрові тривало й становлення таборового театральнo-драматичного осередку – і вже 20 грудня 1920 р. заходами Драматичного товариства імені М.Садовського було організовано театральний гурток, до складу якого увійшли й артисти-аматори 4-ої дивізії. У цей час – за згадками М.Гладкого – «не було ні сцени, ні декорацій, ні костюмів, ні найголовнішого – не було ніяких засобів для того, щоби можна було молодому драматичному гурткові почати свою працю»¹¹⁸. Тим не менш організаційне становлення товариства тривало, завершившись 26 грудня ц.р. затвердженням його тимчасового статуту. В ньому була сформульована основна мета діяльності Драматичного товариства – «ознайомлення з рідною штукою (мистецтвом – *авт.*) і дати розвагу інтернованим», задля чого члени товариства брали на себе зобов'язання популяризувати національне драматичне мистецтво та займатись артистичним самовдосконаленням¹¹⁹.

Командування групи інтернованих знайшло можливість передати у розпорядження цього гуртка окремий барак, який належало переобладнати у таборовий театр (на 400 місць). Значною проблемою для таборових артистів було облаштування сцени та виготовлення театральних костюмів, і тут їм на допомогу театру прийшла вже згадувана УМСА, яка надала грошову субвенцію театру (свій внесок у виготовлення декорацій та реквізиту зробило й Драматичне товариство імені М.Садовського)¹²⁰.

Завдяки цій допомозі за перший місяць роботи таборового театру на його сцені були поставлені вистави «Поши-

•••••
¹¹⁷ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.3, арк.4.

¹¹⁸ Гладкий Г. Театр // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.17.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.1, арк.12; ф.3526, оп.1, спр.3, арк.12.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.

лись удурні» М. Кропивницького і «Панна Мара» В. Винниченка, а також підготовлені ще кілька п'єс: «Зоря нового життя» Кащенко, «Мартин Боруля» Тобілевича, «Назар Стодоля» Т. Шевченка¹²¹. У подальшому репертуар театру збільшився завдяки підготовці нових побутових та історичних п'єс українських авторів, у т.ч.: «Ой не ходи Грицю та на вечорниці», «Дай серцю волю – заведе в неволю» (обидві – М. Кропивницького) та ін., але найбільшою популярністю у таборян користувались «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка і «Невольник» М. Кропивницького, а також кілька одноактних п'єс¹²².

Важливим було й те, що з метою вдосконалення майстерності таборових акторів та задля ознайомлення їх з азами режисерської роботи у лютому-березні 1921 р. були організовані «театральні курси» (керівник – Блощаневич), на яких 45 їх слухачам були проведені такі виклади як «Історія театру», «Практичне гримування», «Теорія співу» та ін.¹²³

Готуючи вистави та безоплатно пропонуючи їх увазі глядачів, таборовий театр виконував важливу мобілізуючу функцію в таборі. Разом з тим, навіть коли за відвідування театру стягувалась невелика платня, чистий прибуток від частини таких вистав передавались на різні гуманітарні потреби самих таборян. Так, зокрема, всі виручені кошти від вистави п'єси «Невольник» М. Кропивницького (10325 м.п. від продажу вхідних квитків та програмок), яка відбулась 20 квітня 1921 р., були використані для поліпшення харчування хворих стрільців у таборі на Великодні свята¹²⁴.

Ця ж вистава була повторена наступного дня, і таборовий часопис у короткій замітці-рецензії відгукнувся на майстерну гру акторів, якій була притаманна «підготовленість і упевненість у собі». Особливо було відзначено піднесену гру Блощаневича, Животівського і Агрес, які в

.....
¹²¹ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.30.

¹²² Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Олександрів Куявський, 1921. – №1. – С.29; Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – №97. – С.2.

¹²³ ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.1, арк.12; Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.30.

¹²⁴ Хорому Стрільцеві // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – №41. – С.4.

останньому акті «особливо гарно і з мистецьким умінням» відтворили «сторінку страждань нашого народу в його тяжкій боротьбі з ворогом у звичайній щоденності села»¹²⁵.

Загалом же упродовж 1921 р. Драматичним товариством ім.М.Садовського було підготовлено близько 50 вистав, 30 з яких відбулись безкоштовно – для мешканців табору. Завдяки роботі таборового театру та виступам хорових колективів вечірній час таборян був наповнений конструктивним змістом, здатним хоча би тимчасово та-мувати ностальгічні відчуття інтернованих¹²⁶.

При Драматичному товаристві діяв й струнний оркестр в кількості 20 музикантів, інструменти для якого були придбані на надані УМСА кошти. Ця обставина дозволила широко розвинути діяльність співочої секції культурно-освітнього відділу, заходами якої було проведено близько 30 концертних виступів – як в таборі для інтернованих, так і в Александрові для його мешканців. Членами секції було підготовлено і видано 40 примірників «Збірки українських пісень з репертуару хору 6 Січової дивізії». При секції діяла школа співу та декламації, слухачі якої часто приходили до бараків і навчали хоровому співу козаків окремих куренів¹²⁷.

Свій хор у складі 40 осіб (керівник – хорунжий Бабійченко) мала й 4-та дивізія, причому високий рівень виконання її солістами українських народних пісень дозволяв йому концертувати не лише в таборі, але й поза його межами (в Торуні, Цехоцінку та ін.), популяризуючи в такий спосіб українське мистецтво¹²⁸. Зрозуміло, що його виступи у польських містах (так само як виїзні гастролі таборового театру) переслідували й цілком меркантильну мету – заробити додаткові кошти як для організацій, до яких належали таборові митці, так і з метою покращення матеріального стану артистів.

.....
¹²⁵ «Невольник» на таборовій сцені // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С.4.

¹²⁶ ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200, арк.60; Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.2.

¹²⁸ Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С.28-29.

У свою чергу – польська місцева влада охоче дозволяла такі виїзні вистави та концерти, дбаючи при цьому не тільки про поліпшення сприйняття жителями польських міст інтернованих українців, але й не забуваючи про «власний інтерес». Вистави і концерти, які улаштував таборовий культурно-освітній відділ поза межами табору, обкладались досить значними зборами («на користь Польської держави», «для польських шкіл» та ін.). З огляду на незначні прибутки, які давали ці імпрези, і враховуючи нужденний стан інтернованих, Українська військово-ліквідаційна комісія звернулась до польського уряду з проханням увільнити таборові вистави та концерти від стягнення з них податків, на що була отримана позитивна відповідь¹²⁹.

Заходами командування та співробітників дивізійних культурно-освітніх відділів у Александрові була створена таборова книгозбірня, загальний фонд якої становив 1510 різних книжок. Окремо існувала бібліотека Старшинської громади 6-ої дивізії, яка нараховувала близько 1000 томів¹³⁰. 6-та дивізія подбала про створення «Хати стрільця», в якій була облаштована кантина і читальня¹³¹.

З метою фізичного оздоровлення старшин і козаків спортсменами 6-ої дивізії було засновано «Український гімнастично-спортовий гурток», заходами якого було налагоджено проведення вправ із сокольської та військової гімнастики, «вільних пірамід» «з тренівки бігу»¹³². З приходом весни гуртком було організовано кілька футбольних матчів з членами польських спортивних організацій. За деякий час спортивні гуртки 4-ої дивізії і 6-ої дивізій об'єднались в одне спортивне товариство «Січ»¹³³.

Командуванню групи інтернованих Військ УНР в Александрові подбало й про задоволення релігійних потреб

.....
¹²⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27, арк.627.

¹³⁰ Битинський М. Українське воїнство на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С.37; Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.3.

¹³¹ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С.6.

¹³² ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.3, арк.5-5зв.

¹³³ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.544, арк.31; Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 // Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S.256.

інтернованих. Таборянин Петро Білон ще у кінці грудня 1920 р. був висвячений у священницький сан, після чого рішенням М.Безручка його було призначено таборовим панотцем до Александрова. Останній «з молодечим запалом і завзяттям взявся за влаштування церкви», а також розшукав все необхідне для відправлення релігійних обрядів. Сама церква містилась у напівтемному коридорі одного з бараків, який стараннями інтернованих був відповідно обладнаний та прикрашений¹³⁴.

Перша церковна відправа привернула багатьох таборян, дехто з яких вперше почув молитви українською мовою. Ця подія додала наснаги інтернованому в таборі українському громадянству, бо П.Білон зумів торкнутися потаємних душевних струн багатьох з них. Церква змінювалась на очах – у березні 1921 р. заходами командира технічного куреня 6-ої дивізії сотника-інженера В.Бокитька (і за його власним проектом) був виготовлений іконостас, який було витримано в українському стилі. Завдяки матеріальній допомозі з боку М.Безручка було придбано все необхідне для виконання художніх робіт, які виконав таборовий художник Крушельницький. Ним були розписані майже всі ікони (за винятком храмової ікони Покрови, яку передав церкві ще один таборовий митець – Савич)¹³⁵.

Тоді ж церква була переобладнана (зокрема, вставлено шибки, побілено стіни), так що вже нічого не нагадувало того напівтемного коридору, в якому вона спочатку містилась. Силами стільців технічного куреня було виготовлено панікаділо, у церкві почав співати хор, так що на церковну службу, яка в ній відправлялася, почали збиратись не лише таборяни, але й православні емігранти з Тарнова, Бидгощі та ін. Цьому сприяло й те, що П.Білону в проведенні церковних служб допомагали члени співочої секції культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії, а також

.....
¹³⁴ О.К. З нашого церковного життя // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 1. – С.1.

¹³⁵ О.К. З нашого церковного життя // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С.1; Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 березня. – Ч.5. – С.26.

дивізійний хор під орудою Шабаліна. Влітку 1921 р. хор поступово переходив до виконання співів українською мовою («Святий Боже» П. Чайковського), в його репертуарі були й оригінальні твори керівника хору («Милість спокою»), причому цей музично-хоровий твір не був «пристосуванням вкраїнського тексту до старих церковних мелодій», а містив «відгуки народньої вкраїнської мелодії»¹³⁶.

Дуже важливою виявилась й ще одна ініціатива о. П. Білона – за його пропозицією було засновано спочатку дивізійне (при 6-й дивізії), а потім і загальнотаборове Братство св. Покрови, членами якого у 1921 р. стали близько 200 таборян. Члени Братства дбали про виховання дітей у християнському дусі, здійснювали переклад на українську мову книжок релігійного змісту, заснували власну невеличку книгозбірню¹³⁷. Крім того братчики організували читання лекцій на релігійні теми, подбали про започаткування диригентських курсів церковного співу, зуміли знайти кошти для публікації перекладних релігійних видань – дбаючи «про поширення ідеї Української Православної Церкви між своїми і за кордоном»¹³⁸.

Велику роботу проводило Братство (спільно зі Старшинською громадою 6-ої дивізії) з упорядкування могил українських вояків, померлих під час інтернування в Александрові. З цією метою остання оголосила 24 липня 1921 р. «Днем безсмертних» та оголосила збірку коштів, під час якої було зібрано близько 20 тис. м.п. Завдяки цьому було виконано проект спорудження пам'ятника та придбано матеріали для його виготовлення. Протягом тривалого часу таборяни самотужки звозили до визначеного місця каміння, землю і дерен насипаючи курган та облаштовуючи 70 могил похованих на цвинтарі вояків-українців. 18 вересня 1921 р. у чисельній присутності таборян відбулось освячення пам'ятника померлим у вигляді великого кургану, на якому було встановлено чорний запорізький хрест¹³⁹.

¹³⁶ Нове життя. – Александрово, 1921. – 23 червня. – № 57. – С.4.

¹³⁷ Білон П. Спогади. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – С.159.

¹³⁸ Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.4.

¹³⁹ Вішка О. Табір воїнів УНР в Александрові Куявському // Наше слово. – Варшава, 1991. – № 48. – С.6; Колянчук О. Слідами інтернованих в Польщі вояків Армії УНР //

Починаючи з липня 1921 р. в Александрові діяли дивізійні відділення Всеукраїнської спілки військових інвалідів Армії УНР¹⁴⁰, яким надавали обмежену матеріальну допомогу командування групи інтернованих та польська комедатура табору. Ця категорія інтернованих потребувала особливого піклування з огляду на свій німецький фізичний стан, і знов таки – на допомогу інвалідам прийшла таборова УМСА, сприяючи їхньому працевлаштуванню у заснованих нею же шевській, кравецькій, слюсарній, палітурній, кошикової майстернях. Одна з цих майстерень – палітурна – була відкрита 22 червня 1921 р., а її штат становив 9 робітників та два інструктори. За перший місяць своєї роботи вони опрацювали 139 книжок (з різних таборових книгозбірень)¹⁴¹.

Взагалі – слід особливо наголосити на тому, що культурно-освітні досягнення інтернованих в Александрові великою мірою стали можливими завдяки допомозі таборового осередку УМСА, керівник якої П.Вуков – за оцінкою, висловленою на шпальтах таборового часопису «Нове життя» – «був відомий[...] своєю енергією своєю прихильністю до наших (таборових – *авт.*) культурно-освітніх справ, відкличністю (готовністю – *авт.*) на кожен корисну нам допомогу»¹⁴². Крім вже згаданих допомогівих акцій УМСА подбала й про організацію демонстрації для таборян кінофільмів¹⁴³.

До її заслуг слід віднести й заснування малярсько-го гуртка в таборі (26 вересня 1921 р.), робота якого стала можливою завдяки облаштуванню майстерні, а також придбанням приладів для малювання (двох мольбертів, палітри, двадцяти пензликів та фарб)¹⁴⁴. Завдяки цьому

Наше слово. – Варшава, 1991. – № 49, 50; 1992. – № 1; Вішка О. Козацька могила на Куявах. – Львів, 1993. – С.8; Wiszka E. Wspólna modlitwa na Kozackiej Mogile // Polski Żołnierz Prawosławny. – 1999. – R.VI. – Nr 1(18). – S.14.

¹⁴⁰ Перші спроби самоорганізації військових інвалідів мали місце ще у лютому 1921 р., коли в таборі заснувалась філія «Спілки покалічених вояків Війська УНР» (голова – хорунжий Обідзінський) (див.: Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С.29.

¹⁴¹ Нове життя. – Александрово, 1921. – 30 серпня. – № 66. – С.4.

¹⁴² Нове життя. – Шипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.6.

¹⁴³ Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 // Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S.255-256; Вішка О. Козацька могила на Куявах. – Львів, 1993. – С.8.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.2, спр.58, арк.13.

дарунку члени гуртка виготовили 9 картин, а в подальшому виконували замовлення таборового культурно-освітнього відділу. Крім того члени цього гуртка виготовили значну кількість живописних композицій на різні українські історичні теми¹⁴⁵.

Дієвий вплив на таборян справляла різножанрова таборова преса, яке не лише ефективно запобігала деморалізації вояцтва, але й гуртувала його, надихаючи на продовження боротьби за українську державність. В Александрові виходило кілька періодичних видань, у т.ч. «Нове життя» (дивізійний листок), «Зірниця» (орган таборового кооперативу), сатирично-гумористичні журнали «Полин» і «Комар», «Релігійно-науковий вістник» (орган Братства св. Покрови), «Український стрілець» (видання Старшинської громади 6-ої дивізії), літературно-військовий часопис «Альманах»¹⁴⁶.

Таке розмаїття періодики було значною мірою уможливлено тим, що заходами генерала М.Безручка у квітні 1921 р. було придбано друкарську машину. Завдяки цьому стало можливим видання «Порівнюючої граматики української мови» Модеста Левицького зі словником, брошури «Культурно-освітня праця в армії» Людендорфа (була перекладена і підготовлена до друку групою старшин 6-ої дивізії). Крім того – розпочато збирання матеріалів з історії бойового шляху Січової стрілецької дивізії¹⁴⁷.

Одним з найавторитетніших видань була газета 6-ої дивізії «Нове життя»¹⁴⁸, перше число якої вийшло в світ 15 грудня 1920 р. Її заснування стало можливим завдяки невтомній праці сотників Григорія Гладкого і Олександра Костюченка,

¹⁴⁵ Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С.37; Нове життя. – Шипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С.3.

¹⁴⁶ Докладніше про це див.: Вішка О. Видавнича діяльність вояків Армії УНР, інтернованих в Александрові Куявському // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.353-364; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – С.49-59.

¹⁴⁷ Вішка О. Видавнича діяльність вояків Армії УНР, інтернованих в Александрові Куявському // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.362.

¹⁴⁸ Докладніше про історію видання газети «Нове життя» див.: Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – С.49-52.

які долаючи труднощі з нестачею паперу, все ж таки зуміли забезпечити тиражування листка на старенькому шапірографі¹⁴⁹. Згадуючи цей, можливо найтяжчий період в історії часопису, його редколегія відзначила їх заслуги у ювілейному – сотому – числі «Нового життя»: «Уперто і послідовно, крок за кроком часопис набував сили і поваги, а перший редактор і друкарщик сотник Гладкий вкладав у нього не тільки свої сили, але й душу. Частенько, коли в бараці все спало мертвим сном, за столом при світлі свічки, можна було бачити дві працюючих постаті, які швиденько порались біля шапірографа і, покінчивши з ділом, радісно розглядали свою працю, свій твір, свою укохану дитину – часопис»¹⁵⁰.

Ситуація з виданням газети значно покращилась у квітні 1921 р., коли друк «Нового життя» вже відбувався на друкарській машині, а з 12 травня 1921 р. – вона набула статусу загальнотаборового інформаційного видання). Це обумовило й зміни в редколегії, до складу якої були кооптовані поручники Дмитро Левицький і Іван Хоріщенко (4-та дивізія). Їх спільники зусиллями видання часопису тривало до моменту ліквідації табору, після чого було продовжено у Щипіорно. Прагнучи оперативно отримувати найсвіжішу інформацію про діяльність всіх таборових установ та організацій, оновлена редколегія звернулася до таборян із закликом надсилати до газети звіти про свою роботу, бо такі відомості, на її думку, матимуть «велике значення для майбутнього, коли наші нащадки в боротьбі за волю Батьківщини будуть складати історію нашого тернистого шляху»¹⁵¹.

Слід відзначити, що цей заклик було почуто – і редакція досить регулярно публікувала на своїх шпальтах таборову хроніку, висвітлюючи перебіг не завжди помітної, але надзвичайно важливої для всіх інтернованих культурно-освітньої праці в Александрові. У свою чергу таборяни намагались підтримати газету своїми грошовими внесками, складаючи добровільні датки на її «пресовий фонд». Так, зокрема,

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.

¹⁵⁰ Нове життя. – Щипіорно, 1922. – 16 січня. – № 100. – С.1.

¹⁵¹ Нове життя. – Александрово, 1921. – 30 серпня. – № 66. – С.4.

у липні 1921 р. одна з таких збірок принесла газеті 3 тис. м.п., що свідчило, на думку редакції «Нового життя», про підтримку українським вояцтвом «світла друкованого слова»¹⁵².

Важливим було й те, що газета зуміла здобути собі визнання не лише таборян, але й окремих українських еміграційних громад в 25 країнах Європи та світу. Така обширна географія розповсюдження дозволила редколегії газети цілком обґрунтовано заявити, що вона «розносить ідею самостійної соборної держави української далеко поза межі дротів свого табору», бо «Нове життя» прочитується українськими емігрантами «в усіх культурних центрах Європи, в країні пірамід Єгипті, серед сипучих пісків Алжиру і Марокко, і навіть в Америці»¹⁵³.

У таборі Александрів вийшов й третій номер військового журналу «Український стрілець» (жовтень 1921 р.), завданням якого була підготовка вояцтва до продовження визвольних змагань та пошук «в багатому досвіді минулих років, в аналізі подій[...] війни тих цілющих ліків, які б змогли оздоровити наш військовий організм»¹⁵⁴. На думку редакції, одним з найголовніших завдань, що стояли перед інтернаціональною армією УНР, було її очищення від ворожого елемента. Цього вдалось досягти у 6-й дивізії завдяки створенню та діяльності дивізійної Старшинської громади, але дуже бажаним – як вважала редакція – було би поширення цього досвіду в інших з'єднаннях інтернаціональних Військ УНР¹⁵⁵.

Взимку-навесні 1921 р. у таборі видався й часопис кооперації, культури й освіти «Зірниця» (редактор – хорунжий І.Липовецький), потрібні кошти для чого виділялись таборним кооперативом. Журнал підносив гасло «В єднанні – сила», та закликав таборян до об'єднання зусиль у протидії постачальникам-спекулянтам, чого найпростіше можна було досягти через кооперацію. На думку редакції, розвиток кооперативного руху в таборах – дав би ази економічних знань для вояцтва та дозволив би підготувати його до по-

¹⁵² Нове життя. – Александрово, 1921. – 7 вересня. – № 67. – С.2.

¹⁵³ Нове життя. – Щипорно, 1922. – 16 січня. – № 100. – С.2.

¹⁵⁴ Український стрілець. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.3. – С.2.

¹⁵⁵ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002. – С.316.

дальшого мирного життя. Також на його шпальтах публікувались й інші матеріали, в яких розглядалися різні аспекти політичного і культурного життя, проблеми розвитку національного театру, уміщувались вірші та оповідання¹⁵⁶.

У липні 1921 р. увазі таборян було запропоноване перше (і як виявилось пізніше – єдине) число літературно-військового журналу «Альманах», редакція якого висловила сподівання на те, що часопис знайде «прихильне, щире відношення як з боку військових кіл, так і широких верств громадянства»¹⁵⁷. Також у таборі виходила ціла низка сатирично-гумористичних листків, які являли собою важливу сторінку таборового повсякдення інтернованого вояцтва¹⁵⁸. Ще одне таборове видання – «Релігійно-науковий вісник» – позиціонувало себе як журнал духовного змісту. Він був заснований заходами таборового священика о. Петра Білона, який з послідовно державницьких позицій визначив місію української церкви в тодішніх умовах більшовицького панування в Україні: «Церква повинна об'єднати навкруги себе українських людей і стати на захист Батьківщини і народних святинь»¹⁵⁹.

Отже, заходами штабу інтернованих Військ УНР та частини старшинства культурно-освітнє життя у таборі Александрів набуло достатньо високого рівня інтенсивності та вирізнялось своєю різноманітністю. Освітні та мистецькі осередки, які були засновані в таборі, дозволили об'єднати значну частину патріотично налаштованого вояцтва та спрямувати їх зусилля у конструктивне річище. Таборовий театр, хор, оркестр, різні гуртки на загал успішно надзвичайно важливу місію скріплення національної свідомості вояцтва та зміцнення їх морального духу, що значною мірою дозволило запобігти розкладовим у середовищі інтернованих. З цією ж метою у таборі

¹⁵⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – С.53.

¹⁵⁷ Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.1. – С.1.

¹⁵⁸ Докладніше про це див.: Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – С.53-55.

¹⁵⁹ Білон П. Спасення України в вірі // Релігійно-науковий вісник. – Александрів Куявський, 1921. – 15 вересня. – Ч.1. – С.3.

проводилось святкування національних свят, відзначення пам'ятних дат (дні Т.Шевченка, І.Франка та ін.), вшановувались пам'ять полеглих у боях з більшовиками вояків Армії УНР.

Важливу складову таборового повсякдення являла собою таборова преса, яка попри всі негаразди, пов'язані з труднощами її видання в Александрові, знаходила можливість оперативно інформувати вояцтво про події в Європі та Україні, не забуваючи при цьому й про висвітлення таборового життя. Завдяки пресі інтерновані завжди мали інформацію і про гуманітарно-благодійну діяльність таборового кооперативу та тих харитативних організацій, які великою мірою фінансово забезпечували нормальну роботу майже всіх культурно-освітніх інституцій таборі, а також суттєво допомагали жінкам і дітям.

Одним з найбільших позитивних наслідків діяльності культурно-освітніх відділів, до праці в яких були притягнуті досвідчені старшини, які стійкі національно-державницькі переконання, стала також майже повна ліквідація неграмотності в таборі. Учні таборових шкіл грамоти також отримали перші елементарні знання рахунку, навчились читати і писати. Це відкривало можливості для продовження освіти та опанування однією чи кількома цивільними спеціальностями – що зрештою дозволило таборянам підготуватись до ліквідації таборів у майбутньому.

5.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТАБОРОВОЇ ФІЛІЇ СОЮЗУ УКРАЇНОК

Перший осередок жіночої організації («Комітет дам») в таборі Александрів заснувався на початку 1921 р. Його головою була обрана Клавдія Безручко (дружина начдива генерала М.Безручка), до складу його членів увійшли Зінаїда Будна (завідувачка кухнею для дітей, яка була улаштована заходами Британського допомогового комітету), хорунжий Коновалець (секретар і рахунковий), Марія Рогульська і Марія Філіпович (відповідальні за переданий жінкам матеріал для пошивки потрібного таборовому жіноцтву одягу)¹⁶⁰. До складу жіночої організації належала й лікарка 46 куреня 6-ої Січової дивізії поручник Х.Сушко, яка попри свою інвалідність провадила в таборі активну громадсько-допомогову діяльність, підтримуючи контакти з благодійними організаціями¹⁶¹.

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.49.

¹⁶¹ Докладніше про неї див.: Срібняк І. Непоказна звияга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919-1925 рр.) // Наше життя. – Нью Йорк, 2018. – Т.LXXV. – Ч.1 (січень). – С.13-16 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23484>).

Комітет розпочав свою діяльність з налагодження контакту з Українським Червоним Хрестом (його представником у таборі Александрів був санітарний референт табору, дивізійний лікар сотник Костянтин Морозовський). Також Комітет опікувався двома молодими мамами, які щойно народили дітей. Завдяки Британському комітету їм були видані комплекти пелюшок та дитячого одягу для немовлят, а також забезпечено додаткове харчування. Крім того комітет в різний спосіб допомагав ще й 11-м жінкам у таборі, які мали різний термін вагітності (від двох до 8,5 місяців)¹⁶².

Для жіноцтва було розпочато пошиття теплих халатів та сорочок, що дозволяло хоча би мінімально забезпечити їх нагальні потреби взимку. Жінки працювали й для потреб таборового шпиталю – їх зусиллями було відремонтовано 40 ковдр та виготовлено 10 простирадл. Фактично всі вони працювали безоплатно, але часом отримували від Британського комітету винагороду тими речами, які ними й виготовлялись для суспільних потреб (сорочки та білизну). До пошиття одягу залучалась все більше таборового жіноцтва – які вбачали у цьому свій патріотичний обов'язок, а також й засіб для заробляння грошей (коли у таборі було налагоджено вишивання мистецьких речей – рушників, вишиванок, скагертей)¹⁶³.

Але скликати всіх жінок табору (загалом 69 осіб) на загальні збори для організації філії Союзу українок Комітетові не вдавалось в силу різних обставин. Насамперед на перешкоді цьому стояли дуже обтяжливі для жіноцтва умови перебування у таборі, а також індиферентність більшості жінок. Зрештою, загальні збори таборового жіноцтва відбулись тільки 10 червня 1921 р., і тільки тоді було ухвалено рішення про створення філії Союзу українок в таборі Александрів, яке відразу своїм наказом санкціонував начальник групи інтернованих Військ УНР генерал М.Безручко¹⁶⁴.

Головою філії була обрана Надія Шпраменко (дружина підполковника М.Шпраменка), а її кількість членів-засновників філії становила лише 7 осіб. Прагнучи розшукати хоч якісь

¹⁶² ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.50.

¹⁶³ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.51-52.

¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.167.

кошти для власної діяльності («самопоміч, захист і опіка дітей, хорих, інвалідів¹⁶⁵»), ініціатори його створення звернулись з проханням про матеріальну допомогу до варшавської філії Українського Червоного Хреста. Зокрема, вони просили передати до табору «підручники для навчання, книжки для дитячої бібліотеки», а також клопотались про поліпшення їжі для 30 дітей (віком від кількох і до 16 років)¹⁶⁶.

24 червня 1921 р. жіноча організація перебрала під своє управління загальнотаборовий «інтернат для малолітніх», який виник шляхом об'єднання двох дивізійних інтернатів. Штаб групи надав Союзу всю можливу допомогу, зокрема – призначив завідувача інтернату (хорунжий Хлюр) та вчителів (сотників Редька і Кучеренка, хорунжих Хлюра, Рудійчука, Вахнянина і урядовця Мельника). Вони мали провадити два класи в інтернаті, викладаючи дітям українську мову, арифметику, історію, географію, німецьку мову та латину, математику¹⁶⁷. На цей час у складу інтернату перебувало 25 «малолітніх козаків»¹⁶⁸.

У цій справі на допомогу Союзу також прийшло таборове представництво УМСА, яке організувало видачу дітям додаткових продуктів, про що жінки-українки зберігали «теплий спогад і вдячність сердечну»¹⁶⁹. Крім того, у таборі постійно діяли й представники Британського комітету допомоги Польщі («British Committee for Relief in Poland»). Спорадичну гуманітарну допомогу жінкам і дітям надавали й інші харитативні організації. Так, зокрема, Американський Червоний Хрест передав до Александрова гуманітарний вантаж – близько 100 предметів дитячого одягу. Також гуманітарна допомога надійшла й від представництва французької благодійної місії¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Станом на червень 1921 р. у таборі перебувало 9 інвалідів з числа старшин (див.: ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.6, арк.2.

¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.5-5зв., 40-40зв.; ф.2439, оп.1, спр.33, арк.87.

¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.87; спр.34, арк.105 (наказ № 65 груп інтернованих Військ УНР у таборі Александрів від 24 червня 1921 р.).

¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.107-107зв. (наказ № 67 груп інтернованих Військ УНР у таборі Александрів від 29 червня 1921 р.).

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.

Це було тим більш потрібне, що в таборі перебувало 14 малих дітей (віком від півроку до десяти років), крім того – вони народжувались й в таборі (в родинях Попових, Ліпків, Галушків)¹⁷¹. Крім того, влітку 1921 р. ще 13 жінок зі складу 4-ої Київської та 6-ої Січової дивізій очікували народження дітей¹⁷². Турботи вимагав й 31 підліток (віком від 12 до 17 років, одному виповнилось 18, ще одному 19), які були приписані до складу згадуваних дивізій, серед яких були сироти та напівсиріти¹⁷³. Нарешті, в таборі перебували родини з кількома дітьми: в родині Галушків було троє дітей – 4-х, 3-х років і двотижнєве немовля (станом на червень 1921 р.)¹⁷⁴.

Восени 1921 р. міжнародні організації продовжували в різний спосіб допомагати жінкам і дітям у таборі, зокрема у вересні ц.р. центральний офіс УМСА у Варшаві передав Александровській філії Союзу українок 120 коробок цукерок – «для розподілення поміж жінками і дітьми мешкаючими в таборі»¹⁷⁵. На початку жовтня 1921 р. благодійна фундація «Society of Friends» («Товариство друзів англо-американської місії надання допомоги Польщі») – після відвідування табору Александрів однією із своїх представниць (добродійки Middlemore) – призначила 117 тис. м.п.¹⁷⁶ для закупівлі свіжого молока для дітей та жінок. З жовтня ц.р. до табору надійшов перший грошовий переказ від цієї організації – 80 тис. м.п., решта мала бути виплачена у кінці цього місяця. У супровідному листі за підписом Ричарда Чадбури (Richard Cadbury) містилось прохання підписати контракт на постачання молока з обраною для цього фірмою або підприємцем із розрахунку 20 літрів молока на день впродовж трьох місяців (за ціною один літр молока за 65 м.п.), а пізніше представити відповідну звітність на витрату цих коштів¹⁷⁷.

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.6, арк.21.

¹⁷² ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.6, арк.23, 25, 27.

¹⁷³ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.6, арк.18.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.6, арк.21.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.34.

¹⁷⁶ Ці кошти були надані Міжнародним Червоним Хрестом з цільовим призначенням «для українців у Польщі» – авт.

¹⁷⁷ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.96.

Але зробити буквально так, як це пропонували жертводавці, не видавалось можливим через відсутність оптових постачальників молока поблизу табору. З огляду на це управа Союзу українок була змушена звертатись до кількох дрібних продуцентів молока (приватних підприємців), витрачаючи при цьому дещо більші суми (фактично цих коштів вистачило на два місяці – вересень і жовтень). Слід відзначити, що ця допомога була дуже доречна, бо у цей час у таборі перебувало 87 жінок¹⁷⁸, гранично втомлених від багатомісячного перебування у таборі та турбот за власних дітей.

.....
¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.156зв.

6.

ТАБОРОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1921 р.)

Попри прихід весни та відносно урізно-манітнення раціону та поліпшення побутових умов у таборів з настанням теплої погоди – таборове повсякдення вояцтва залишалось доволі складним та безрадісним. В силу цього частина старшинства і козацтва – з числа тих, хто не мав тривких морально-національних засад – шукала будь-якої можливості залишити табір. Ця категорія українського вояцтва не вважала потрібним зберігати свою вірність прапору УНР, розраховуючи або прилаштувати себе в Польщі (чи деінде в Європі), або й повернутись додому для мирного життя в УСРР, цілком безпідставно сподіваючись на прощення з боку більшовиків.

Вже навесні 1921 р. окремі старшини, користуючись своїм правом на тимчасове звільнення з табору (один раз на тиждень), почали залишати табір і вже більше до нього не повертатись – стаючи в такий спосіб дезертирами. Їх число з Александрова збільшилось настільки, що військове мі-

ністерство Польщі оголосило про проведення розшуку дезертирів шляхом розсилки «листів гончих за утікачами», а також попередило командування інтернованих Військ УНР про те, що у випадку зростання відсотку дезертирства порядок видачі перепусток старшинам буде переглянуто в бік суттєвого зменшення або взагалі скасовано¹⁷⁹.

Проте ані ці попередження польської влади, ані заходи командування групи інтернованих, спрямовані на зміцнення морального духу таборян – не могли перешкодити рішенню окремих вояків армії УНР залишити її лави. Їх не турбувала та обставина, що вони будуть оголошені дезертирами та ганебно виключені зі складу армії – бо ідея української державності з самого початку була для них чужою, а їх приналежність до українського війська – ситуативною та, великою мірою – випадковою. Ця категорія вояцтва переймались лише одним – уникненням арешту польською поліцією. Але навіть й в цьому випадку – найгірше, що на них чекало – був карний табір Дом'є, де такі особи проводили кілька місяців. Між тим загальна кількість дезертирів з Александрова дійсно була досить поважною – тільки за червень-липень 1921 р. зі складу 4-ої Київської дивізії дезертувало 9 старшин і 110 козаків, а 6-та Січова дивізія з цієї ж причини втратила чотирьох старшин і 143 козаків¹⁸⁰.

Слід відзначити, що деморалізація українського старшинства проявлялась й в інший спосіб – коли дехто зі старшин армії УНР шукав для себе сумнівної розради в п'ятиці, забуваючи про своє високе призначення вихователів козацтва. Про один з таких випадків йшлося в рапорті (ч.1515 від 30 травня 1921 р.) т.в.о. начдива 4-ої Київської стрілецької дивізії генерал-хорунжого В.Нельговського до начальника групи інтернованих Військ УНР в Александрові. В ньому, зокрема, повідомлялось про невідповідну поведінку поручника П.Сулімовського, якого «за п'янство, грубе поводження і бешкетування» було взято під арешт (на 30 дів), а його поведінка стала предметом розгляду дивізійного

179 ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.53зв.

180 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.510, арк.78-90.

Старшинського гонорового суду. Але ще до цього наказу П.Сулімовський опинився на таборовій гауптвахті (за розпорядженням коменданта табору), де йому було завдано побоїв польськими солдатами, а потім уміщено до козацького арештантського приміщення¹⁸¹.

Весь цей час козаки (які перебували на гауптвахті під арештом) були свідками невідповідного, навіть брутального поводження польських солдатів з поручником П.Сулімовським, але пізніше відмовились вказати на тих, хто власне принижував українського старшину. В.Нельговський звертав увагу на те, що П.Сулімовського за жодних обставин не можна було приміщувати у одній камері з козаками, так само як і вдаватись до насильства щодо нього. У своїй резолюції генерал-хорунжий П.Ліпко висловив слушну пропозицію: у тому випадку, коли би винуватців побиття поручника П.Сулімовського так і не було би знайдено, всіх козаків і підстаршин, які перебували у цей час під арештом на таборовій гауптвахті, належалося відправити до карного табору Домб'є¹⁸² (чого напевно що так і не було зроблено – *авт.*). Жодним чином не виправдовуючи поручника П.Сулімовського, слід все ж таки зазначити, що умови життя і побуту загалу таборян в Александрові на початку літа 1921 р. були дійсно складними, що спонукало декого зі старшин до такої сумнівної «втєчі» від таборової дійсності.

Деморалізація проникала й до середовища козацтва, що зокрема виявлялось у відмові від виконання деким з козаків наказів старшин, що підважувало самі підвалини військової організації армії УНР. Один з таких випадків – конфлікт між начальником таборової пральні поручником М.Пікульським і її працівником козаком М.Малигоном – був докладно висвітлений у наказі (№ 73 від 18 липня 1921 р.) групі інтернованих¹⁸³. Він розпочався з того, що

.....
¹⁸¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.42, арк.265.

¹⁸² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.42, арк.265.

¹⁸³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.124 (наказ № 73 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 18 липня 1921 р., підписаний генерал-хорунжим П.Ліпком).

М.Малигон спочатку запізнився, не приступивши вчасно до визначеної йому роботи, після чого ще й не виконав чергового наказу одного із підлеглих М.Пікульського.

У цій ситуації начальник таборової пральні покарав М.Малигона у той спосіб, що наказав йому випрати вісім пар білизни, але той виправ лише шість. М.Пікульський знову наклав на нього покарання, наказавши випрати чергові вісім пар, а також розпорядився не випускати М.Малигона на обід, допоки той не виконає визначений йому обсяг робіт в пральні. Останній заперечував та безуспішно намагався вийти, заявивши про те, що він не буде виконувати цього наказу. Після цього М.Малигон почав галасувати та відмовлявся стати до праці, аж допоки зденерований М.Пікульський не завдав йому удар рукою в голову. При спробі ще одного удару М.Малигон перехопив руку поручника, вдарив М.Пікульського у відповідь – так що з того злетів кашкет.

Намагаючись привернути до цього конфлікту загальну увагу та підтримати М.Малигона, чотовий 6-го технічного куреня 6-ої дивізії Я.Нестеренко написав лист до редакції таборової газети «Нове життя» (з наміром його опублікувати), в якому «в демагогічному тоні з тенденційним висвітлення[...] випадку і з зверненням персонально до пор[учника] Пікульського оскаржував цього старшину в утечі» з позицій в одному з епізодів бойових дій 6-ої дивізії. Останнє було цілковитою неправдою, і на думку начальника групи, цей лист (якщо би він був надрукований), «потягнув би за собою лише руйнацію дисципліни в війську»¹⁸⁴.

В резолютивній частині наказі П.Ліпко доручав передати справупоручника М.Пікульського до військового суду (за звинуваченням останнього в образі козака «ударом руки в обличчя»), а також провести розслідування щодо козака М.Малигона – за звинуваченням його «в неодноразовому невиконанні наказів начальника» та образі старшини. Чотовий Я.Нестеренко був розжалуваний у козаки, а також отримав 10 днів арешту на гауптвахті «за образливе для начальника листування підбурююче

.....
¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.124.

козаків до порушення дисципліни». Командиру 6-го технічного куреня сотнику В.Бокітьку була оголошена догана «за те, що він не звертає уваги на військове виховання підлеглих йому в душі дисципліни і знання військових законів»¹⁸⁵.

Але проблеми з самодисципліною були не лише у старшин, але й у генералів армії УНР. До числа порушників військових приписів потрапив, зокрема, начальник окремого корпусу кордонної охорони генерал-хорунжий О.Пилькевич, який – не поставивши до відома начальника групи в Александрові – у вересні 1921 р. самовільно виїхав на кілька днів до Тарнова (місця осідку уряду УНР в екзилі). На думку військового міністра уряду УНР В.Павленка, «таке порушення елементарних правил військової дисципліни[...] потягає за собою звабливий приклад для молодшої старшини», а відтак заслуговувало на суворе покарання. Щоправда, з огляду на не вказані у наказі полегшуючі обставини, О.Пилькевич отримав лише «гостру догану»¹⁸⁶.

Причинами падіння дисципліни були насамперед обтяжливі умови таборового існування вояцтва. У своєму листі № 3078 (від 12 липня 1921 р.) до голови Української військово-ліквідаційної комісії генерала В.Зелінського М.Безручко докладно зупинився на подробицях нужденного виживання таборян. Констатувавши на початку листа, що становище інтернованих з кожним днем погіршувалось, М.Безручко, зокрема, повідомляв про те, що однострої у частини вояцтва прийшли «у катастрофічний стан». І хоча за піврічний термін перебування в таборі інтернованим й була видана невелика кількість брюк і обмоток, цього, очевидно ж, було цілком недостатньо аби задовольнити всі потреби таборян¹⁸⁷.

До того ж – запропоновані таборянам польською службою постачання френчі були настільки старими та пошарпаними, що не надавались для використання та були забраковані таборовою речовою комісією. Отримати їх погодились

.....
¹⁸⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.124.

¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.34, арк.141 (наказ № 90 групі інтернованих Військ УНР в Александрові від 23 вересня 1921 р.).

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351.

лише за умови, що вони будуть зужиті у якості матеріалу для ремонту того одягу, який ще надавався для цього. Але навіть у цьому випадку члени комісії (з польської сторони) вимагали повернення старих речей, яких дехто з вояцтва взагалі не мав. Неможливість виконання цієї вимоги в повному обсязі призвела до того, що видача будь-яких речей у таборі була припинена на вимогу комендатури табору¹⁸⁸.

Бракувало вояцтву й взуття – хоча потребуючим табор'янам було видано 926 пар (вже бувших у використанні), а також організовано його ремонт (1679 пар), чоботи все більше псувались, а старі швидко виходили з ладу. Внаслідок цього 45 табор'ян ходили босоніж. Натомість натільна білизна – хоч і в мінімальних кількостях – видавалась табор'янам регулярно (з грудня 1920 р. – 4899 пар), але внаслідок неритмічної роботи пральні (через псування помп водокачки), прати її можна було лише два рази на місяць. Штаб групи намагався налагодити прання білизни в казанах, але кустарні умови цього та надмірна забрудненість білизни призводили до швидкого її виходу з ладу¹⁸⁹.

Харчовий раціон козака у цей час зменшився до того, що його денний пайок «складався з ранкової кави з хлібом, обіду з одного дання (страви – *авт.*) і вечірньої кави з маленьким куснем хліба». Всі спроби поліпшити харчування козацтва закінчилися невдачею через відсутність картоплі та будь-якої їй заміни вже починаючи з середини червня ц.р. В силу цього моральний стан інтернованих стрімко погіршувався, а командування групи не мало жодних можливостей цьому зарадити. Всі можливі в умовах табору військові навчання вже були проведені, і вояцтво не знало, куди подіти себе від безділля. До того ж – інтерновані не отримували жодного грошового забезпечення, не мали можливості вільно виходити поза табір (це стосувалось насамперед козацтва), що також негативно впливало на їх психічний стан¹⁹⁰.

.....
¹⁸⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351.

¹⁸⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351.

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351-351зв.

На думку генерала М.Безручка, ставлення комендатури до інтернованих було позначене зайвим формалізмом (вимогами повернення старого одягу як умови видачі нових речей; зобов'язанням всіх таборян остригати волосся за відсутності машинок для стрижки, які мали купуватись штабом групи за рахунок тих коштів, які призначались на культурно-освітні цілі). Тим таборянам, які хотіли віднайти роботу поза табором – не видавались перепустки на вихід з нього на тій підставі, що працедавець мав самостійно зголоситись до комендатури і укласти контракт з потенційним робітником. При цьому діяла заборона на працевлаштування українців на теренах сусідніх Іновроцлавського і Торунського староств. Також начальнику групи інтернованих було незрозуміло, чому комендатура відмовлялась видавати перепустки таборовим артистам для проведення концертів та театральних вистав таборянами у польських містах¹⁹¹.

Через категоричну незгоду польської комендатури на внесення будь-яких змін до внутрішньобарачного простору – в таборі були відсутні й умови для створення майстерень. Водночас частина приміщень у таборі стояла порожньою, але використовувати їх можна було тільки після отримання особливої згоди від командування військового округу або навіть з Варшави. З огляду на це все М.Безручко класифікував ставлення польської комендатури до інтернованих як «недоброзичливе», особливо відзначаючи неприхильність до українців з боку ад'ютанта коменданта табору поручника Мушки, яке межувало зі свавіллям.

Комендатура табору цілковито уникала проведення консультацій зі штабом групи інтернованих, навіть коли йшлося про вирішення найпростіших питань побуту та життєдіяльності таборян. Прикрим було й те, що комендант табору догматично трактував положення інструкції про порядок інтернування військ УНР в Польщі, не бажаючи зважати на очевидне – ситуація грудня 1920 р. і літа 1921 р. суттєво різнилась, а в силу складних умов перебування в Александрові

.....

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351зв.

українці заслуговували принаймні на співчуття і здоровий глузд у вирішенні їх проблем з боку службовців комендатури, не маючи, на жаль, ані першого, ані другого¹⁹².

М.Безручко вважав, той внутрішньотаборовий порядок Александрові, коли козаки мали право залишати табір тільки в складі команд, а молодші офіцери раз на тиждень, вже не відповідав потребам українського вояцтва. Надмірна скупченість інтернованих у таборі та жорсткі обмеження на вихід з нього мали одним із своїх наслідків незадовільний загальний санітарний стан території Александрова, і зокрема – «сморід», який можна було почути тут майже усюди. М.Безручко відзначав, що внаслідок таких обтяжливих умов у таборі прогресували сухоти і анемія: 14 осіб на цей час вже було відправлено на лікування до міського шпиталю в Торуні, ще близько 40 таборян (з початковою фазою цієї хвороби) щоденно лікувались у таборового лікаря, стільки ж страждало на анемію¹⁹³.

Безсторонньо аналізуючи всі перераховані М.Безручком факти «несоюзницького» відношення польської влади до інтернованих українців слід відзначити, що у більшості вони мали дійсні підстави, а їх усунення – не вимагало якихось надмірних зусиль від комендатури чи військового відомства Польщі. Єдиним «перегином» з його боку можна трактувати бажання начальника групи перекласти на польську владу ще й догляд за зовнішнім виглядом українського вояцтва – коли би за кошт комендатури купувались машинки для стрижки волосся у таборян. У даному випадку саме штаб групи мав подбати про створення умов, які би дозволяли інтернованим мати належний зовнішній вигляд.

Для цього командування групи були – хоча й обмежені – засоби, які акумулювались шляхом перерахування штабові певного відсотку (10-15%) від чистого прибутку всіх комерційних підприємств та культурно-мистецьких гуртків. Кошти надходили й від прибуткової діяльності таборового

.....
¹⁹² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351зв.

¹⁹³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.37, арк.351зв.

кооперативу (заснований ще у другій половині грудня 1920 р.), який – згідно до положень свого статуту – дбав і про «загальну допомогу[...] всьому таборові, як культурно-освітню, харчову, санітарну та інше»¹⁹⁴. Правління подбало також й про забезпечення цілком невідкладних потреб інтернованих в таборі – заснувавши «чайню» (буфет), зорганізувавши шевську майстерню і голярню, відкривши кооперативно-бухгалтерські курси та започаткувавши видання табової кооперативної газети «Зірниця»¹⁹⁵. Крім того, його правління щомісячно передавало для потреб інвалідів різні суми для придбання ліків та наданням їм матеріальної допомоги.

У квітні 1921 р. газета кооперативу повідомило про чотирьохмісячні (січень-квітень) підсумки діяльності кооперативу, подавши й розподіл сум прибутку. Відтак, для різних потреб табору було виділено: культурно-освітньому відділові табору – 15 тис. марок польських (м.п.), для придбання книжок – 1000, на допомогу хворим у шпиталі – 5360, на допомогу інвалідам – 2170, для придбання медикаментів для шпиталю – 3000, для видання журналу «Зірниця» – 4431, на безплатну різдвяну лотерею – 4350, на благодійні цілі – 5000, на Великодні подарунки стрільцям – 8000¹⁹⁶. На початку травня 1921 р. кооператив організував відзначення кооперативного свята, в програмі якого взяли участь спортивний і співочий гуртки, струнна таборова група, і навіть міський духовий оркестр. Кооператив подбав про призи (до нагородження переможців різних конкурсів долучилась й таборова філія УМСА)¹⁹⁷.

Крім згаданого кооперативу при 6-й гарматній бригаді 6 дивізії заснувався ще один кооперативний осередок, який здебільшого дбав про інтереси своїх засновників. Така ситуація, а також і те, що кооператив 6-ої дивізії виконував функції загальнотабового (4-та дивізія водночас не спромоглась на заснування власних кооперативних організацій)

.....

¹⁹⁴ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.4, арк.173.

¹⁹⁵ ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.14зв.

¹⁹⁶ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 21 квітня. – Ч.6. – С.11.

¹⁹⁷ Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 травня. – Ч.7. – С.21.

змусила декого з таборян до висловлення претензій з огляду на «нерівноправність» вояцтва двох дивізій. Певно що під впливом цього новий начальник групи інтернованих (генерал П.Ліпка) вдався до реорганізації цілої кооперативної сфери в таборі, маючи на меті її централізацію та підпорядкування загальнотаборовим потребам.

Зокрема, він розпорядився створити «спілку кооперативів» з єдиним статутом, до якого був би внесений порядок розподілу його чистого прибутку (16% – в розпорядження кооперативу, 10% – на потреби шпиталю, 20% – на культурно-освітні цілі, 54 % – «до скарбниці Штаба групи для видаткування на загальні потреби табору»). Кооперативи мали скоротити свій штат та знаходити найдешевший крам для продажу таборянам, а також збільшити обороти торгівлі та, відповідно, свій чистий прибуток. Задля цього командування групи пропонувало майбутньому кооперативу позичку в 200 тис. м.п.¹⁹⁸

Кооператори проігнорували цю пропозицію, тому своїм черговим наказом (№ 58 від 1 червня 1921 р.) П.Ліпка зобов'язав всі кооперативи до самоліквідації, а також передачі всіх оборотних коштів та помешкання, «не руйнуючи в ньому приладдя для крамниці і чайної». Натомість мала бути створена таборова кантина, яка би перебувала під управлінням виборної президії, обраної спеціально делегованими для її створення представниками від кожного куреня згадуваних дивізій та інших частин, що перебували в таборі¹⁹⁹. Невдовзі кантина почала свою комерційну діяльність, і за перші два місяці діяльності отримала 121193 м.п. чистого прибутку, що свідчило про невисоку ефективність її діяльності, хоча вона з самого початку очевидно що не ставила перед собою такого завдання. Ця сума була розподілена малими квотами на різні гуманітарні потреби (інвалідам, для шпиталю, на пресовий фонд, інтернату малолітніх, «на купівлю мітел для табору» та ін.)²⁰⁰.

.....

¹⁹⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.78 (наказ № 56 групи інтернованих Військ УНР в Александрові від 27 травня 1921 р. за підписом начальника групи генерал-хорунжого П.Ліпка).

¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.78.

²⁰⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.110-110зв.

Але зібраних в такий спосіб коштів катастрофічно не вистачало, і фактично єдиним можливим джерелом матеріального забезпечення реалізації різних культурно-освітніх проектів у таборі була допомога, яка надходила від благодійних організацій. Особливо багато для поліпшення життя та побуту інтернованих робило таборове представництво УМСА, проте з приходом на посаду його аташе, а пізніше й голови А.Садікова (очевидно що росіянина за походженням – *авт.*), стосунки між ним і командуванням табору стали набувати все більш проблемного характеру.

Гострі кути у взаєминах з А.Садіковим виявились вже у травні 1921 р., і першою «ластівкою» у цьому став обсяг оплати роботи групи таборян, які були задіяні на облаштуванні таборового театру. Отримавши від А.Садікова запевнення у достойному винагородженні праці, останні приділяли цьому цілий світовий день – з 8 до 23 години – прагнучи завершити приміщення театру у місячний термін. Між тим А.Садіков не поспішав розраховуватись з будівельниками, сплативши їм із значним запізненням мінімально можливу грошову винагороду²⁰¹.

Під час відкриття таборового театру, що припало на Великодні свята, трапився неприємний інцидент, коли під час урочистостей зі сцени було усунуто державний прапор УНР, до чого мали безпосередній стосунок аташе УМСА А.Садіков і сотник Т.Нетреба (останній напевно що намагався перешкодити в цьому). Таке ставлення до української державної символіки спонукало начальника культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії сотника Г.Гладкого вжити у вітальній промові гострі вислови на адресу А.Садікова та вдатись щодо нього до «нетактовного вчинку» (в документі відсутня деталізація того, і чому він полягав – *авт.*). У відповідь на цей демарш А.Садіков скасував всі «святочні забави» в таборі, зіпсувавши свято вже у масштабах усього табору для усього інтернованого вояцтва²⁰².

Даючи пояснення в цій ситуації, т.в.о. начальника групи інтернованих Військ УНР в Александрові генерал-хорун-

²⁰¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90 (не підписана чернетка листа до директора департаменту УМСА у Варшаві Вільсона, кінець червня 1921 р.).

²⁰² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.97.

жий В.Нельговський переймався лише тим аби не зіпсувати стосунки з таборним представництвом УМСА та його керівниками. У зв'язку з цим сотника Т.Нетребу було взято під арешт, а сотника Г.Гладкого, як «людину невстриману і своєю невстриманістю допустившу запідозрити нас – інтернованих в негативному відношенні до організації У.М.С.А.» – звільнено із посади начальника культурно-освітнього відділу табору. Цей інцидент став предметом розгляду на зборах представників всіх частин табору, які дійшли висновку, що хоча виголошена сотником Гладким промова й «мала різку форму до представника У.М.С.А.», її не слід уважати образливою для всієї організації. Найважливішим було те, що Г.Гладкий насамперед дякував всім присутнім функціонерам УМСА «за допомогу в матеріальних і духовних засобах в цей тяжкий[...] час». З огляду на це у листі містилось сподівання, що УМСА «буде й надалі піклуватись про інтернованих українців з метою поліпшити їх становище»²⁰³.

Така позиція українського командування була зумовлена тим, що останнє покладало великі надії на УМСА в справі заснування в таборі майстерень, де працювали би ті таборяни, які не змогли влаштуватись на роботу поза табором. Станом на червень 1921 р. у таборі вже існували шевська, кравецька, столярна і слюсарна майстерні, крім того планувалось організувати ще переплетно-оправочну, майстерню мистецьких виробів (з малярським, різьбарським, метало-пластичним відділами, а також вишивання та плетіння корзин). Крім того, штаб групи розраховував на матеріальну допомогу УМСА в справі заснування та забезпечення усім необхідним шевського, фельдшерського, шоферсько-автомобільного, землемірного, стенографічного і телеграфного курсів²⁰⁴.

Проте реалії співпраці з УМСА виявились досить далекими від сподівань, і в першу чергу в зв'язку з тим, що голова таборової місії А.Садіков у багатьох випадках займав деструктивну позицію та фактично унеможлилював практичну реалізацію різних проектів. Більше того –

²⁰³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.97-97зв.

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.87.

окремі кроки А.Садікова викликали нерозуміння і навіть протест з боку загалу інтернованих та командування групи, які були змушені звертатись до голови варшавського департаменту YMCA Вільсона зі скаргами. Тому вже за місяць штаб групи Військ УНР вже не переймався «дипломатією», зрозумівши, що у цій ситуації слід апелювати до центрального офісу YMCA у Варшаві, послідовно протидіючи всім деструктивним крокам А.Садікова.

Розуміння необхідності цього настало вже наприкінці червня 1921 р., коли був підготовлений відповідний лист до вже згадуваного Вільсона з переліком тих дій А.Садікова, які на думу українського командування суперечили духу та завданням організації, яку він представляв у таборі. По-перше, А.Садіков не розумів політичних устремлінь інтернованих українців, і після ліквідації таборів інтернованих росіян він почав поширювати серед українців неправдиву інформацію про надання їм «цивільного» статусу, чим привніс в лави таборян «зовсім зайвий заколот».

По-друге, впродовж всієї своєї роботи в таборі А.Садіков «намагався оминуті[...] керуючі чинники», цілковито їх ігноруючи на тій підставі, що YMCA є організацією аполітичною та інтернаціональною. Не завжди А.Садіков виконував й свої обіцянки – траплялись випадки, коли залучаючи до робіт інтернованих, він взагалі не оплачував виконаних ними робіт (виготовлення жерстяного посуду)²⁰⁵. А.Садіков також намагався змінити усталений порядок розповсюдження квитків до таборового кінотеатру. Довший час цим займались старшини (організатори культурно-освітньої роботи), які у свою чергу використовували ці квитки як «премію за добру працю в навчанню». Між тим А.Садіков вирішив, що такий порядок їх розподілення є невідповідним, і почав передавати квитки безпосередньо до бараків – оминаючи згаданих старшин. Такий його крок привніс напругу в побут інтернованих, бо старшини у свою

.....
²⁰⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90 (не підписана чернетка листа до директора департаменту YMCA у Варшаві Вільсона, кінець червня 1921 р.).

чергу вдалились до «демаршу» – повернувши А.Садікову невикористані квитки²⁰⁶.

З огляду на те, що в кінотеатрі демонструвались фільми з іншомовними титрами, українські старшини кожного разу перекладали та коментували їх значення присутнім на них козакам, які вважали таку практику цілком доцільною. Але 11 червня 1921 р. розпорядженням А.Садікова таке коментування було превентивно заборонено через «політику», яка нібито звучить у виступах старшин. В такий спосіб А.Садіков намагався підкреслити аполітичність УМСА, але наслідком його втручання стало те, що козаки вже не розуміли змісту кінофільмів²⁰⁷.

Його стараннями була ускладнена діяльність драматичного гуртка, провід якого часом не міг домовитись про порядок використання приміщення таборового театру. Всі призначення на технічні посади в апараті таборового представництва УМСА А.Садіков проводив без проведення консультацій зі штабом групи інтернованих, що підривало авторитет українського командування. Він також вдався й до самостійного заснування майстерень у таборі (малярної та оправочної), але останні так і не зуміли розвинути своєї діяльності в силу несприятливої для них економічної кон'юнктури²⁰⁸.

Ним була припинена будь-яка грошова допомога таборувій читальні (для передплати або придбання газет) та драматичному товариству, через неправдиві звинувачення колишнього диригента членів музичного гуртка у симпатіях до «совдепії» А.Садіков наказав відібрати у них музичні інструменти (щоправда, їх було невдовзі повернено). На підставі усього цього командування Військ УНР дійшло до висновку про те, що «діяльність п[ана] Садікова [є] шкідливою не тільки для інтернованих але і для пропаганди ідей» УМСА, і «замість виховання самодіяльності п[ан] Садіков по російському зразку хоче командувати інтернованими і тому в нього нічого крім руйнації не виходе»²⁰⁹.

²⁰⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90.

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90.

²⁰⁸ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90.

²⁰⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.90зв.

Таким чином, є всі підстави констатувати, що між командуванням групи інтернованих та керівником таборового представництва УМСА розвинувся системний конфлікт, конструктивне залагодження якого було майже неможливим через «особливу» позицію А.Садікова. Неготовність останнього до пошуку компромісних рішень, його бажання прищепити воякам-українцям аполітичність (на підставі того, що такою була УМСА) аж до заперечення їх національно-державницьких ідеалів, усували саму підставу будь-якого порозуміння. На жаль – такий стан справ об'єктивно призвів зменшення обсягу гуманітарної допомоги, яка надавалось цієї організацією інтернованим в Александрові, що опосередковано причинилось й до згортання культурно-освітнього життя в таборі.

До цього також причинились й прагнення військового міністерства Польщі оптимізувати видатки на утримання інтернованих вояків-українців. Вже у вересні 1921 р. стало зрозуміло, що дні існування табору в Александрові вже злічені. Дійсність підтвердила очікуванні таборян, яких у двадцятих числах жовтня 1921 р. залізничним транспортом було перевезено до Щипіорно, а сам табір ліквідовано²¹⁰.

Отже, майже одинадцятимісячне перебування у таборі Александрів залишило у його колишніх мешканців контраверсійні спогади. Дислокованим тут частинам і з'єднанням армії УНР вдалось зберегти свою організацію та штаби, для вояцтва (старшин, підстаршин та козаків) проводились виклади як загального-освітнього, так і військово-фахового характеру. Організаційно-керівним осередком табору весь час залишався штаб групи на чолі з полковником В.Змієнком, завдяки якому начальники групи (генерали М.Безручко і П.Ліпка) мали можливість дієво та оперативно впливати на всі процеси, які відбувались у таборі.

.....
²¹⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.33, арк.138 (наказ № 102 групі інтернованих Військ УНР в Александрові, підписаний генералом М.Безручком від 23 жовтня 1921 р.).

Висновки

Інтерновані вояки-українці, долаючи всі труднощі таборового повсякдення, зуміли адаптуватись до перебування в таборі та зберегли свою військову організацію. Заходами створеного в Александрові штабу інтернованої групи Військ УНР була розпочата інтенсивна культурно-освітня робота, що спрямовувалась дивізійними культурно-освітніми відділами, у складі яких працювали віддані українській національно-державницькій ідеї старшини. Саме їх зусиллями реалізовувались різні освітні проекти, провадились виклади з українознавства та іноземних мов, кооперації, землеробства і садівництва та ін. Важливою складовою просвітницької роботи в таборі була ліквідація неграмотності серед козацтва, що також забезпечувалось силами старшинства. Крім того, в Александрові було організовано проведення військового навчання козаків та старшин, відбувались стройові та польові військові вправи.

Дозвілля таборян теж було наповнене різними організаційно-виховними та національними культурно-мистецькими акціями, що дозволяло хоч би частково вгамувати ностальгічні почуття вояцтва. Таборовий театр, оркестр, хори забезпечували інтернованим духовну розраду, розкриваючи таборянам скарби національної культури. Їх діяльність була би неможливою без допомоги з боку благодійно-харитативних організацій, і зокрема YMCA, таборове представництво якої надало у користування членам музичного гуртка кілька інструментів, уможлививши в такий спосіб його діяльність. На кошти цієї організації в Александрові було облаштовано приміщення таборового театру.

Свою лепту в справу допомоги культурно-освітнім осередкам та найуразливішим категоріям інтернованих (насамперед жінкам, дітям та інвалідам) вносив й Британський комітет допомоги Польщі, а також таборовий кооператив, який перераховував на різні гуманітарні потреби таборян частину своїх прибутків. Спеціально жінками, дітьми та інвалідами в Александрові також опікувалась таборова філія Союзу українок, завдяки зверненням якої до міжнародних допомогових осередків стало можливим поліпшити харчування та матеріальний стан найбільш незахищених мешканців табору.

З огляду на тотальну фінансову скруту допомога благодійних організацій весь час була неоціненною, дозволяючи забезпечити учнів таборових шкіл необхідним навчальним приладдям та облаштованими приміщеннями. Кошти благодійних організацій також витрачались для мінімальної грошової винагороди вчителям, які в іншому випадку мали би шукати собі іншої праці аби забезпечити собі елементарне виживання.

Весь час перебування у Александрові таборянам надавалась кваліфікована медична допомога, що стало можливим завдяки зусиллям польсько-українського лікарського і санітарного персоналу табору. В Александрові ді-

яла амбулаторія, польський та український шпиталі, які диспонували достатнім запасом медичних препаратів. Своєчасне щеплення вояцтва дозволило запобігти розповсюдженню у таборі пошесних хвороб (хоча окремі їх випадки все ж таки траплялись).

Але попри всі зусилля штабу групи таборове повсякдення інтернованих було малозабезпеченим та некомфортним, що суттєво пливало на загальні настрої таборян. Частина інтернованого українського вояцтва, яка не мала виробленого національно-державницького світогляду, залишала табір у пошуках кращого життя, відтак значного розмаху набуло таке явище як дезертирство. У цей час все більше таборян починали задумувались про своє майбутнє, і хоча переважна їх більшість сподівалась продовжити боротьбу з більшовизмом за відновлення УНР, їх моральні сили теж мали обмежений запас міцності. Але попри вичерпаність сил більшість інтернованих була готова й надалі витримувати невигоди таборового існування, щиро вірячи в ідеали УНР та неминучість повалення радянської влади в Україні.

Між тим польська влада все послідовніше заохочувала інтернованих самостійно дбати про свій побут в Польщі, причому – поза межами табору, для чого інтернованих активно використовували на різних роботах у складі робітничих команд. Частині таборян надавалась можливість постійного працевлаштування в межах Польщі або виїхати на роботи чи навчання до інших європейських держав. З огляду на те, що уряд Польщі прагнув до поступового скорочення числа таборів інтернованих вояків-українців та їх мешканців, восени 1921 р., табір в Александрові був ліквідований, а його мешканці – передислоковані до таборів у Щипіорно та Стшалково.

* * *

Важливою стороною повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Александрів були їх коммеморативні

практики, покликані вшанувати пам'ять тих старшин та козаків, які померли вже у таборі від отриманих під час боїв ран. Їх ховали поблизу табору – на окремій ділянці землі поблизу табору, про виділення якої подбав граф Едвард Мицельський-Трояновський.

24 липня 1921 р. Старшинська громада 6-ої дивізії організувала збірку коштів на потреби впорядкування місця поховання українців та спорудження на цьому місці пам'ятника на їхню честь, зібравши при цьому близько 20 тис. м.п. Проектом, опрацьованим самими інтернованими, було передбачено насипати невеликий курган та встановити на ньому чорний запорізький хрест. До вересня 1921 р. тривало спорудження пам'ятника та впорядкування території навколо нього. Територію цвинтаря було огорожено, а могили на ньому вкрито дерном.

19 вересня 1921 р. відбулось освячення цвинтаря, коли сюди хресним ходом прийшли майже всі таборяни Александра. На вшанування померлих вояків була відслужена урочиста панахида (оо. П.Білон і П.Пащевський), після чого під спів «Заповіту» вояцтво склало вінки до кожної з 17 могил та встановленого пам'ятника. Крім українців на освяченні були також присутні представники місцевої польської влади, міських організацій, католицького священства та ін. (*Вішка О. Козацька могила на Куявах. – Львів, 1993. – С.10*).

ДОДАТКИ

Додаток № 1.

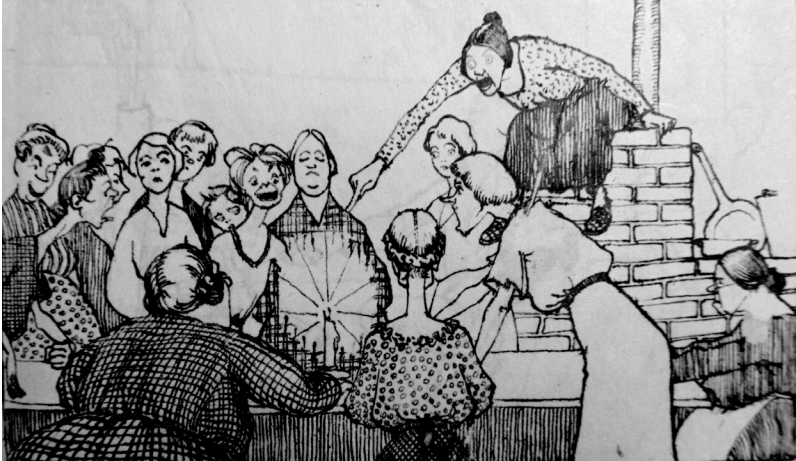
**Добова норма видачі продуктів (в грамах)
для різних категорій інтернованих у таборі
Александрів (січень 1921 р.)**

Назва продуктів	Старшини (табель «П»)	Козаки (табель «С»)	Жінки (табель «Ш»)
Хліб	–	700	–
Картопля	500	700	500
Борошно	400	–	400
М'ясо	250	250	150
Ярина тверда	–	150	150
Жири	60	30	50
Мармелад	50	50	50
Цукор	85	30	50
Кава	14	20	14
Цикорій	10	6	–
Чай	7	–	7
Борошно для приправи	–	10	10
Цибуля (свіжа)	–	125	–
Перець	–	1,5	–
Сіль	–	20	–
Приправи (суміш)	–	1	–
Коріння	–	0,5	–

У добовому старшинському і козацькому пайках також фігурували й 10 і 5 цигарок відповідно, але вони практично ніколи не видавались. Місячна норма видачі мила для інтернованих становила 200 грамів – *авт.*

Укладено за: ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.2, арк.87 (машинопис польською мовою); див. також: ЦДАВО України, ф.3526, оп.1, спр.1, арк.20; спр.2, арк.80.

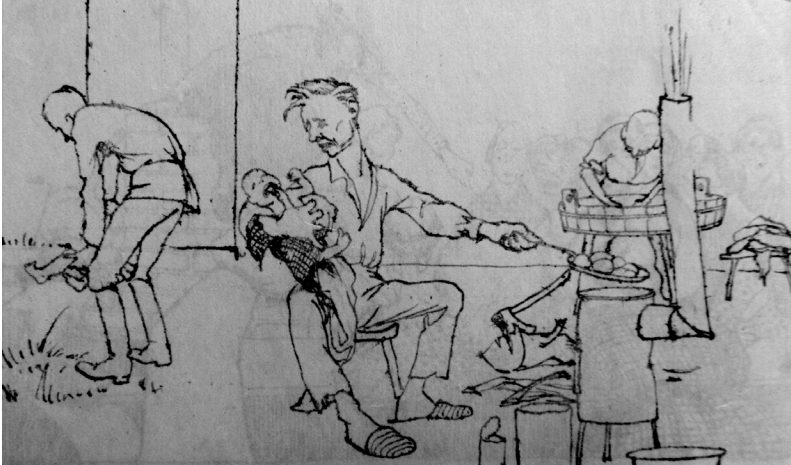
**Малюнок-шарж, в якому представлено «чоловіче»
бачення перебігу засідань таборового «Союзу українок»
в Александров (з оригінальним підписом).**

І працюють же бідні жінки доброхить,
По годин вісім тягнуться збори,
Мала свічка на столику сумно чадить,
Освітляє обличчя суворі.
Потомилися всі, а не можна лишити,
Не скінчивши, громадської праці.
Що сім'я, чоловік, хай дитина кричить –
Тут же мати не грається в цяці.

*Опубліковано в: Окріп: сатирично-гумористичний журнал
культурно-освітнього відділу 4-ої Київської стрілецької дивізії
армії УНР. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.9. – С.14.*

**Малюнок-шарж про повсякденні заняття чоловіків
у той час, коли їхні дружини брали участь
у зборах «Союзу українок» у таборі Александрів
(з оригінальним підписом)**

Ну а дома в цей час теж спітнів чоловік,
Скреготить на жону-робітничку,
А дитина кричить, а вечерея стоїть –
Розпалити не може він пічки.
Ну задам же тобі, будеш ти пам'ятать,
Як кидати сім'ю – він говоре:
А вечерю варить, а дитьо годувать,
Знаю добре громадські я збори.

Опубліковано в: Окріп: сатирично-гумористичний журнал
культурно-освітнього відділу 4-ої Київської стрілецької дивізії
армії УНР. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.9. – С.15.

Thor Sribniak

Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów

W książce zostały przeanalizowane warunki pobytu i główne przejawy działalności kulturalno-edukacyjnej internowanych żołnierzy-Ukraińców w obozie w Aleksandrowie (Polska) w 1921 r. Po opracowaniu znacznej liczby źródeł archiwalnych autor udowadnia, że obozowemu życiu internowanych towarzyszyły znaczne trudności. Udowodnione, że w pierwszych trzech miesiącach internowania czystość i porządek w obozie nie zostały zachowane, co doprowadziło do pogorszenia stanu sanitarnego i epidemiologicznego obozu, powodując szereg chorób zakaźnych.

Stopniowo, dzięki wysiłkom polskich i ukraińskich lekarzy, sytuacja w obozie znormalizowała się. W obozie w Aleksandrowie zostały założone organizacje edukacyjne i artystyczno-kulturalne, a także spółdzielnie. Miało to pozytywny wpływ na morale internowanych. Ponadto nauka w obozowych szkołach, uczęszczanie na różne kursy pozwalały żołnierzom uzupełnić swoją wiedzę, było to niezwykle ważne na emigracji, pozwalało bowiem internowanym konstruktywnie wypełnić czas pobytu w obozie.

Organizacje kulturalne i artystyczne, a także prasa obozowa pomyślnie wykonała niezwykle ważną misję umacniania świadomości narodowej i morale żołnierzy, co w dużej mierze pozwoliło zapobiec destrukcyjnym procesom w środowisku internowanych. Większość internowanych była gotowa aby nadal wytrzymać niedogodności związane z obozowym życiem szczerze wierząc w ideały Ukraińskiej Republiki Ludowej i nieuchronność obalenia władzy sowieckiej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: internowany, obóz, oficerowie, żołnierze, armia URL, Aleksandrów, Polska.

Ігор Срібняк

Енциклопедія полону: український Александрів

У розвідці аналізуються умови перебування та основні прояви культурно-освітньої діяльності інтернованих вояків-українців у таборі Александрів (Польща) у 1921 р. На основі використання широкого кола архівних джерел автором було зроблено висновок про те, що таборове повсякдення вояцтва було позначене значними труднощами. Встановлено зокрема, що в перші три місяці інтернування на території табору не підтримувалися чистота і порядок, що призвело до погіршення санітарно-епідеміологічного стану табору, спричинивши низку захворювань на тиф та інші інфекційні хвороби.

Але поступово завдяки зусиллям польських та українських лікарів ситуація в таборі нормалізувалась. В Александрові була заснована ціла низка освітніх, культурно-мистецьких організацій, а також кооператив, що позитивно вплинуло на моральний дух вояцтва. Крім того, навчання в таборових школах, відвідування різноманітних освітніх курсів дозволяли всім бажаним поповнити запас своїх знань, що було надзвичайно важливим в умовах еміграції, дозволяючи наповнити конструктивним змістом життя інтернованих.

Культурно-мистецькі організації, а також таборова преса досить успішно виконали надзвичайно важливу місію скріплення національної свідомості вояцтва та зміцнення їх морального духу, що значною мірою дозволило запобігти деструктивним процесам у середовищі інтернованих. Переважна більшість інтернованих була готова й надалі витримувати невигоди таборового існування, широко вірячи в ідеали Української Народної Республіки та неминучість повалення радянської влади в Україні.

Ключові слова: інтерновані, табір, старшина, вояки, армія УНР, Александрів, Польща.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Умови перебування інтернованого українського вояцтва (зима 1920-1921 рр.)... 7	
Санітарно-епідеміологічний стан табору ...22	
Загальна та спеціальна освіта вояцтва34	
Культурно-мистецький простір46	
Створення та діяльність таборової філії Союзу українок.....	59
Таборове повсякдення інтернованих (березень-жовтень 1921 р.)	64
Висновки	79
Додатки	83
Додаток 1. Добова норма видачі продуктів (в грамах) для різних категорій інтернованих у таборі Александрів (січень 1921 р.).....	83
Додаток 2. Малюнок-шарж, в якому представлено «чоловіче» бачення перебігу засідань таборового «Союзу українок» в Александров.....	83
Додаток 3. Малюнок-шарж про повсякденні заняття чоловіків у той час, коли їхні дружини брали участь у зборах «Союзу українок» у таборі Александрів... 83	

Wydawnictwo
«Centrum naukowo-wydawniczy im. O.Pritsaka»
(vsesvit963@gmail.com)
prowadzi sprzedaż wysyłkową

W serii
Encyklopedia jeniectwa
ukazały się:

**Ihor Sribniak, *Internowani żołnierze Armii URL
w Wadowicach (pierwsza połowa 1921 r.): szczegóły
pobytu i relacje z polskim dowództwem obozu
(w świetle źródeł ukraińskich)***
Wadoviana. Przegląd historyczno-kulturalny,
2017, № 20

Ihor Sribniak, *Ukraińska Tuchola* (2017)

Ihor Sribniak, *Ukraińskie Strzałkowo* (2018)

Ihor Sribniak, *Ukraiński Łańcut* (2018)

© Copyright by
Międzynarodowy konsorcjum
naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra

ISBN 978-83-60456-46-0

«Скажіть, як вернете на Україну, що ми сповнили свій обов'язок і для її життя загинули». Це їхнє прохання.

А їхній наказ суворий і рішучий: «Позір, стрільці! Не посороміть ви імені нашого, тої ідеї, за яку ми боролись і загинули, бо до того часу, поки край рідний в неволі, не буде і в могилі спокою: жийте для України!»»

*З промови хорунжого Василя СОЛОВЧУКА під час освячення
«Козацької могили» в Александрові, 19 вересня 1921 р.*

(Нове життя. – Александрово, 1921. – 22 вересня. – Ч.83).

Козацька могила (сучасний вигляд)

На хресті були викарбувані такі зображення та надписи: герб-тризуб (посередіні), «Борцям за волю України старшинство і козацтво 4 і 6 стрілецьких дивізій» (на раменах хреста), «Pro Ukrainae libertate mortuis» і «Bohaterom walki o nepodległość Ukrainy 4 i 6 dywizji Ukraińskich – 1921» (тильна сторона хреста).

На передньому скілі кургану було встановлено плиту з ще одним надписом:

**«Хай ворог знає, що козацька сила
Ще не вмерла під ярмом тирана,
Що кожна степова могила –
Це вічна непімщена рана».**